

**Utpøving og utvikling av
NIJOS' landskapsregioninndeling
etter kulturhistoriske kriterier**

Oskar Puschmann og Birgitte Skar

NIKU

Norsk institutt for
kulturminneforskning

NIJOS

Norsk institutt for jord- og skogkartlegging

NIJOS rapport 5/03

**Utpøving og utvikling av NIJOS'
landskapsregioner etter kulturhistoriske kriterier.**

av

Oskar Puschmann

Birgitte Skar

Forsidefoto: Oskar Puschmann
Vestre Hauge, Farsund kom./ Vest-Agder.

Tittel:	Utprøving av NIJOS' landskapsregioner etter kulturhistoriske kriterier.	NIJOS nummer:	05/03
Forfatter:	Oskar Puschmann og Birgitte Skar	ISBN nummer:	82-7464-309-7
Oppdragsgiver:	Riksantikvaren	Dato:	01.10.2003
Fagområde:	Landskap og kulturmiljøer	Sidetall:	33 + vedl.
Utdrag: En statistisk og geografisk analyse av sammenhengen og den geografiske spredning av forskjellige kulturminnekategorier i Vest-Agder viser interessant overlapp med NIJOS foreslåtte landskapsregioner. Dataene er hentet fra er de to hovedregistre SEFRAK og Fornminneregisteret. Analysen, som er et prøveprosjekt, viser imidlertid også at det må et relativt omfattende tilretteleggingsarbeid til for dels å gjøre registerdataene kompatible, dels å strukturere dataene så de får en geografisk utsagnskraft. Kulturminnedataene er i tillegg organisert etter administrative grenser mens referansesystemet for landskap ikke forholder seg til slike grenser. Problemene er imidlertid overkommelige og resultatet oppfattes som svært interessant i forhold til å få til et felles referansesystem. Analysen basert på Vest-Agder data indikerer at det enkelte steder kan være aktuelt å endre regiongrenser, for å tilpasse dem overordnede kulturminnestrukturer, så sant dette ikke går utover hovedprinsippet om et referansesystem for landskap basert på en romlig tilnærming. En foreløpig konklusjon er således at referansesystemet for landskap, på landskapsregionnivå i store trekk danner et godt utgangspunkt for en regional inndeling av kulturminner. Det vil imidlertid forutsette ytterligere analyser såfremt systemet skal ta mål av seg til å favne kulturminnetemaet, et viktig ledd i denne prosess vil blant annet være å revidere regionsbeskrivelsene. Dvs. i form av å opprette en egen kulturhistorisk "landskapskomponent" som beskriver de enkelte regioners kulturminneforekomster og -strukturer relatert til tidsdybde. Dette vil i så fall, sammen med landskapsbeskrivelsene, kunne danne et godt referansegrunnlag for offentlig forvaltning og virkemiddelbruk.			
Andre NIJOS publikasjoner fra tilsvarende prosjektet: • NIJOS 1998. <i>"Nasjonalt referansesystem for landskap. Beskrivelse av underregioner for de sentrale jordbruksbygder på Østlandet."</i> NIJOS-rapport 4/98. 63 s. • Puschmann, Oskar. 1998. <i>"Nasjonalt referansesystem for landskap – bruk av ulike kilder for beskrivelse av underregioner."</i> NIJOS-rapport 12/98. 20 s.			
Emneord:	* Nasjonalt referansesystem for landskap * Kulturminne integrasjon i ref.syst. for lsk. * Kulturminneregistrenes tilgjengelighet	Ansvarlig underskrift:	Pris kr:
		Odd Eilertsen (avd.dir.)	150.- kroner
Utgiver: NIJOS	Norsk institutt for jord- og skogkartlegging Postboks 115, 1431 Ås Tlf.: 64949700 Faks: 64949786 e-mail: nijos@nijos.no		

FORORD

Dette prosjekt er bestilt fra Riksantikvaren (RA), Direktoratet for kulturminneforvaltning, med utgangspunkt i den felles strategi RA har med Direktoratet for naturforvaltning (DN) angående arbeid med landskap (01.12.2001). Strategien ble til etter oppdrag fra Miljøverndepartementet. En av fire delstrategier er ”Styrke-oss-selv-strategien: Etablere faglig basis og styrke landskapsperspektivet i miljøforvaltningen”. Blant flere tiltak her er:

”6. Vurdere innhold og bruk av NIJOS’ landskapsregioner som eventuell basis for nasjonalt referansesystem for landskap”.

Ytterligere grunnlag for utviklingsprosjektet danner Norges tilslutning til Den europeiske landskapskonvensjonen. Konvensjonen vektlegger sammenhengen mellom kultur og natur i landskapet og tar opp behovet for at hvert land kartlegger egne landskap. RA og DN har deltatt i et nordisk forprosjekt for oppfølging av Den europeiske landskapskonvensjonen. I rapporten fra dette prosjektet (Nordisk Ministerråd 2003) er en av anbefalingene rettet mot arbeid og metodeutvikling knyttet til overordnet og helhetlig kartlegging av landskapstyper og –regioner.

NIJOS har hovedansvar for gjennomføring av prosjektet, mens NIKU har ansvar for sammenstilling og analyse av datasettene til ulike relevante kulturminnesammenhenger.

Referansepersoner har vært Ragnhild Hoel og Even Gaukstad (RA), Birgitte Skar (NIKU), Oskar Puschmann og Wenche Dramstad (NIJOS). Prosjektet startet 1. desember 2002 og ble avsluttet 10. mai 2003. Sluttpresentasjon av prosjektet for RA ble holdt den 14. mai 2003 og RA ga som oppdragsgiver en del tilbakemeldinger i juni før den endelige ferdigstilling av rapporten. Resultatene i rapporten ble presentert på et møte hos RA høsten 2003. Prosjektet er også fremlagt for kulturminnegruppen for 3Qs utviklingsprosjekt (bestående av parter fra LD, MD, RA, SLF, NIKU og NIJOS).

Prosjektleder hos NIJOS har vært samfunnsgeograf Oskar Puschmann, mens arkeolog Birgitte Skar har vært prosjektleder for NIKU, disse to har også skrevet rapporten. Torgrim Guttormsen og Siv Ringdal (NIKU) har tilrettelagt data. Eli Rinde, Vegard Bakkestuen og Lars Erikstad (NINA) har bidratt til statistiske beregninger, og Roar Lågbu (NIJOS) har laget terrengmodeller og kart. Prosjektets kostnadsrammer har vært 248 000.- kr, og er sin helhet betalt av RA som et ledd i utprøving av en bedre kulturhistorisk integrering i det Nasjonale referansesystemet for landskap.

Ås den 01. oktober 2003.

Odd Eilertsen

Avdelingsdirektør

1. Innledning - mål for utviklingsprosjektet	1
1.1 Valg av testområde, datagrunnlag og rammer for prosjektet	1
2. Nasjonalt referansesystem for landskap	3
2.1 Jordbruksregioner	3
2.2 Landskapsregioner	3
2.3 Underregioner	3
2.4 Landskapsområder	4
2.5 Landskapskomponenter	6
3 Kulturminner som egen landskapskomponent og bruk av kulturminneregistre	6
3.1 Fornminne- og SEFRAK-registerets anvendelighet, + andre relevante datasetts tilgjengelighet	6
4 Utprøving av NIJOS landskapsregioner	9
4.1 Vurdering av kulturminnenes forhold til NIJOS' landskapsregioner i Vest-Agder	9
4.2 Analyser basert på Vest-Agders kulturminner	12
4.3 Landskapsregion 19 JÆREN OG LISTA	17
4.4 Landskapsregion 1 SKAGERRAKKYSTEN	20
4.5 Landskapsregion 5 SKOG OG HEI-BYGDENE PÅ SØRLANDET	24
5. Spørsmål som prosjektet skulle besvare	27
Hvilken effekt for inndeling og beskrivelse ville økt vektlegging av kulturhistoriske kriterier føre til?	27
Hvilke eventuelle endringer av inndeling på region- og underregionnivå er aktuelle?	28
Kan underregionene kombineres på nye måter?	29
Hvordan kan beskrivelsene av regionene suppleres for å danne et bedre kunnskapsgrunnlag for ivaretagelse av kulturmiljø i landskapsforvaltningen?	30
Forholdet til prosjekt for utvikling av metoder i 3Q	31
6. Konklusjon og anbefalinger	32
7. Litteraturhenvisning	34
Vedlegg	35

1. Innledning - mål for utviklingsprosjektet

Dette prosjekt er bestilt fra Riksantikvaren (Direktoratet for kulturminnevernet) med referanse til den felles strategi RA har med Direktoratet for Naturforvaltning angående arbeid med landskap (01.02.2001). I kap.6.1 "Styrke-oss-selv-strategien: etablere faglig basis og styrke landskapsperspektivet i miljøforvaltningen", står det bl.a. blant flere aktiviteter:

"6. Vurdere innhold og bruk av NIJOS landskapsregioner som eventuell basis for nasjonalt referansesystem for landskap".

NIJOS' landskapsregioner kan representere et regionalgeografisk oversiktsnivå for forvaltningen av kulturminner og kulturmiljøer. Det er derfor viktig at operasjonalisering av en slik geografisk tankegang kobles til den databaseomlegging av kulturminneregistrene som for tiden gjøres av kulturminneforvaltningen. En ny kulturminnedatabase og utvikling av landskapsregioner etter kulturhistoriske kriterier bør sees i sammenheng. Begge bør inngå i saksbehandlingsverktøyet for kulturminneforvaltningen, inkludert kommunene, og andre sektorer som arbeider med arealbruk og arealplanlegging i landskapet. En bør derfor se på landskapsregionene som aggregert kulturhistorisk landskapsinformasjon og som en påbygning på den registerinformasjonen som i dag utelukkende relaterer seg til objekter eller samlinger av objekter – og som nettopp mangler denne overordnede landskapstilnærmingen.

Dette prosjektet vil teste ut inndeling og beskrivelse av NIJOS' landskapsregioner mot kulturhistoriske kriterier. En landskapsregioninndeling som inkluderer kunnskap om kulturminner og kulturmiljøer er det endelige målet dette arbeidet inngår i. RA ønsket også at byer og tettsteder og næringer med vesentlig landskapspåvirkning (i tillegg til landbruk) i sterkere grad skulle inkluderes i vurderingene av landskapsregionene.

Formålet med en regional beskrivelse av landskapet og dets kulturhistorie er å etablere en ny bredspektret informasjon som referanse for forvaltning, skjøtsel og prioriteringer relatert til ulike areal- og utviklingsplaner. Videre vil slik landskapsinformasjon skape en bedre forståelse og ramme for forvaltning av ressursene knyttet til landskapets historie, og etablere et grunnlag for samarbeid mellom sektorer og brukere.

I dag forgår det aller meste av kulturminneforvaltningen på lokalt, regionalt nivå, og stadig mindre 1.linje-ansvar for denne forvaltning ligger hos staten. I fremtiden vil sannsynligvis mer ansvar delegeres til kommunene men den regionale forvaltning vil fortsatt ha et viktig rådgivningsansvar. Det er derfor svært viktig i evalueringen av NIJOS landskapsregioner å reflektere over hvordan man tenker seg systemet som grunnlag for rapportering inn mot nasjonale miljømål. Og i hvilken grad det representerer et problem at systemet har en oppbygning som ikke baserer seg på den dominerende administrative inndeling (fylket), som vil være et viktig rapporteringsnivå i forhold til miljømål på kulturminneområdet. I andre land (for eksempel England eller Danmark) har man bl.a. også etablert en historisk landskapskarakteristikk som har den administrative enhet som utgangspunkt (Fairclough, G. 2002; Schou, A. 2002).

1.1 Valg av testområde, datagrunnlag, produkt og rammer for prosjektet

På grunnlag av kjente registerdata har man i dette prosjektet testet ut relasjonene mellom kulturminneforekomster og inndeling/ beskrivelse av landskapsregioner innenfor et avgrenset område. På grunn av kulturminnedataenes organisering har det vært naturlig å foreta testen i ett fylke, selv om landskapsregionene i sin helhet som oftest strekker seg utover disse. Vest-Agder fylke ble valgt som studieområde. I dette fylket ønsket en å teste en inndeling av ulike kulturmiljøsammenhenger mot regionavgrensningene, både ut fra et kulturhistorisk funksjonelt perspektiv og relatert til tidsdybde.

Prosjektet baserer seg på kjente registerdata og har i hovedsak en systemisk kvantitativ tilnærming. Det har derfor ikke vært mulig å inkludere forskjellige immaterielle kulturlandskapsoppfatninger og -verdier i dette pilotprosjektet. Vi mener dette kan begrunnes faglig fordi det viser seg at en slik dimensjon først og fremst er relatert til et lavere geografiske skalanivå, for eks. "landskapsområde", enn til den overordnede regionale skala som dette prosjekt omhandler.

Omorganiseringen av informasjonen i de eksisterende kulturminneregistre har vært krevende og har tatt betydelig mer tid en forutsett. Den foreliggende rapport angir en av flere mulige arbeidsmetoder med registerdataene. Den beskrivelse som følger regionene skal etter denne metoden ha en referanse til det konkrete kulturhistoriske innhold som regionen har.

Som en oppfølging til dette prosjektet vil det være nødvendig å teste ut forskjellige metoder og kriterier for å aggregere kulturminnedata til kulturmiljøsammenhenger i forhold til den foreliggende regioninndeling. Dette for å sikre at kulturmiljødimensjonen i prosjektet både har ut-sagnsverdi i forhold til viktige funksjonelle kulturhistoriske sammenhenger i landskapet og den varierende tidsdimensjon som har vært i bruken av landskapet.

Prosjektets konkrete produkt er ulike temakart som grunnlag for en bred faglig diskusjon om både metode, kriteriebruk og sluttresultat. Pga av prosjektets begrensede økonomiske rammer vil vi først trekke inn den regionale forvaltning og/eller kunnskapsmiljøer når relevante resultater foreligger. Det har ikke vært gjennomført feltarbeid i det aktuelle fylket. Det har ikke vært samarbeid med regionale kulturminnemyndigheter under 1.fase av prosjektet, med unntak av et møte med fylkeskonservator i Vest-Agder helt innledningsvis. Resultatene vil imidlertid bli evaluert gjennom en presentasjon i regi av Riksantikvaren, samt gjennom en skriftlig høring hvor rapport og kartgrunnlag oversendes aktuelle regionale instanser for å få synspunkter.

På bakgrunn av dette prosjektet og dets evaluering, vil det være mulig å utarbeide et forslag til hvordan et evt. videre hovedprosjekt bør organiseres.

I det neste kapitlet vil vi kort redegjøre for metoden som ligger til grunn for etableringen av det nasjonale referansesystemet for landskap.

2. Nasjonalt referansesystem for landskap og forholdet til utprøvningsprosjektet

Nasjonalt referansesystem for landskap er et hierarkisk system med fire etablerte geografiske nivåer. Metoden bygger på "Visual Management System" (VMS) utviklet av US. Forest Service (1974). Landskapskartlegging etter denne metoden blir bl.a brukt som verktøy for arbeidet med flerbruksplaner i skogområder og nasjonalparker i USA. I 1983 ble VMS tilpasset norske forhold av prof. Magne Bruun ved Institutt for landskapsplanlegging, NLH (Bruun 1983). VMS lå også til grunn for Bruuns innsats i Nordisk ministerråds prosjekt "*Natur- og kulturlandskapet i arealplanleggingen*" (1987). Her fokuseres det på landskapets romlige innhold, og på samspillet mellom naturgitte og kulturskapt faktorer. Metoden er utarbeidet for å påvise verneverdier og kvaliteter i landskapet.

NIJOS har, i samarbeid med prof. Magne Bruun, videreutviklet og utprøvd VMS til en metode tilpasset norske forhold. Den norske metoden bygger på prinsippet om en *romlig landskapskartlegging*. NIJOS har, i dialog med representanter for landbruk, kultur og miljø i alle fylkene, inndelt Norge i 45 landskapsregioner. Samtlige 45 regioner er tidligere beskrevet (Elgersma 1998), men NIJOS har ved revidering av beskrivelsene ønsket å gi regionene en bredere og mer systematisk presentasjon, bl.a. basert på nasjonalt dekkende kilder, registre og temakart.

2.1 Jordbruksregioner

De 45 landskapsregionene danner basis i NIJOS sitt nasjonale referansesystem for landskap. Men fordi 45 enheter er lite oversiktlig har NIJOS utarbeidet et overordnet "rapporteringsnivå" bestående av 10 jordbruksregioner (Elgersma & Bruun 1998). Disse 10 er direkte avledet fra de 45 landskapsregionene, men er en tematisert inndeling hvor utgangspunktet er jordbrukets driftsforhold som samlende kriterium. De 10 jordbruksregionene brukes i dag som et grunnlag for både nasjonal- og internasjonal rapportering om norske jordbruksforhold. Utprøving mot avgrensning og beskrivelse av jordbruksregionene inngår *ikke* i dette prosjektet.

2.2 Landskapsregioner

Norge er inndelt i landskapsregioner med utgangspunkt i de store og samlende karaktertrekkene i landskapet. Landskapskomponentene *landskapets hovedform, landskapets småformer, vann/ vassdrag, vegetasjon, jordbruksmark og bebyggelse/tekniske anlegg* blir beskrevet hver for seg. Deretter beskrives samspillet mellom de ulike landskapskomponentene som til sammen danner regionens landskapskarakter. Beskrivelsen av hver komponent er generell, og forståelsen av landskapet blir sterkt forenklet. Landskapsregioner er først og fremst en referanseramme.

Grensedragningen mellom ulike landskapsregioner avhenger av hvilke landskapskomponenter som dominerer. Som oftest har landskapets hovedform avgjørende betydning for den romlige avgrensingen. En landskapsregion kan f. eks. bestå av flere separate områder med en felles landskapsform som gjentas i et repeterende mønster. Grensen mellom to landskapsregioner vil da trekkes der landformen endrer karakter. Ofte vil grensen følge markante høydedrag, spesielt på Vestlandet og i Nord-Norge.

I dette prosjektet er det landskapsregionenes inndeling og beskrivelser som skal testes mot ulike kulturhistoriske kriterier. Vest-Agder fylke er valgt ut som utprøvningsområde, og vi ser her på hvordan tre landskapsregioner fordeler seg, nemlig; *01 Skagerrakkysten, 05 Skog- og heibygdene på Sørlandet og 19 Jæren og Lista*. Fullstendig landskapsregionbeskrivelse av disse tre landskapsregionene er gjengitt i vedlegg 1 (Puschmann, in prep.).

2.3 Underregioner

De 45 landskapsregionene er inndelt i 444 underregioner, men disse blir *ikke* beskrevet. Avgrensingen følger samme prinsipp som for landskapsregioner, men landskapets skala er mer

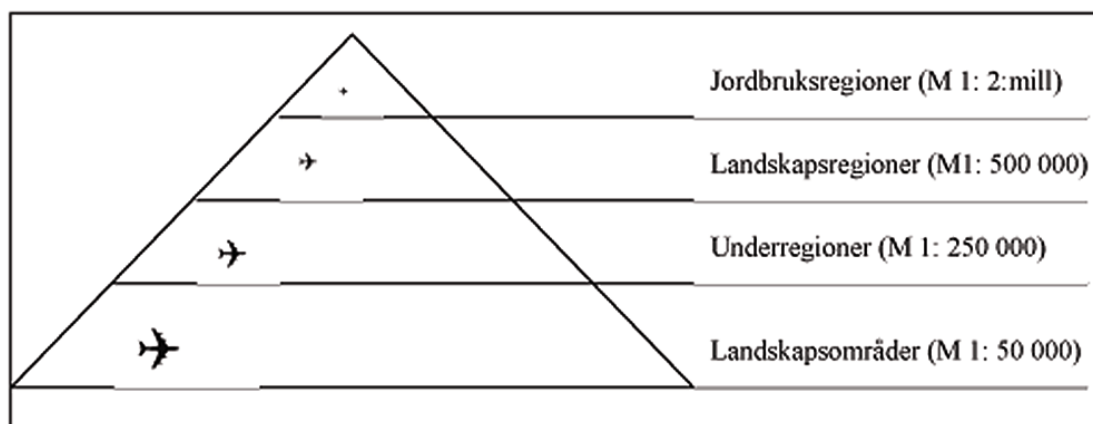
detaljert. Inndelingen i landskapsregioner skjer oftest på grunnlag av en repeterende landform. Dersom landformen i et område inneholder et nytt element, eller på annen måte avviker fra resten av regionen, kan en underregion skiller ut. Der f.eks høydedrag skiller områder med ulik karakter vil grensen mellom underregioner helst følge høydedraget. De fleste steder i landet er landskapets hovedform det viktigste kriteriet for inndeling i underregioner. Der landformen er lite fremtredende vil en evt. avgrensning mellom to underregioner bygge på andre landskapskomponenter enn landformen. Dette skjer dersom en eller flere landskapskomponenter bidrar til å endre den overordna landskapskarakteren i større områder. Med få unntak strekker landskapsreg. seg over flere fylker, på tvers av administrative grenser, og u.reg. kan derfor ligge "spredt".

Utprøvningsområdet i Vest-Agder dekkes av u.regionene; 01.04 Sørlandskysten, 01.05 Lyngdalsfjordene, 05.01 Skog- og heibygdene på Sørlandet og i Telemark, 05.02 Åseral, 05.03 Knabendalen og 19.03 Lista.

2.4 Landskapsområder

For at landskapsinndelingen også skal være direkte anvendelig på et lokalt nivå er en detaljert avgrensning ofte nødvendig. Det nasjonale referansesystemets mest detaljerte nivå, er landskapsområdene. Igjen er landformen ofte svært avgjørende for å trekke grenser mellom to områder. Et landskapsområde kan være sammensatt av ett eller flere mindre landskapsrom med samlende karaktertrekk. Også her beskrives landskapskomponentene *landskapets hovedform*, *landskapets småformer*, *vegetasjon*, *vann & vassdrag*, *jordbruksmark* og *bebyggelse & tekniske anlegg*. Samspillet mellom disse komponentene danner de enkelte områdenes landskapskarakter.

Dette prosjektet omfatter **ikke** utprøving av kulturhistoriske kriterier på referansesystemets landskapsområdenivå. Men, som den videre diskusjonen vil avdekke, er det likevel vanskelig å unngå at man kommer inn på dette geografiske landskapsnivået, særlig fordi prosjektets tilnæringsmåte er å bruke data fra kulturminneregistre for "utprøving og utvikling av NIJOS' landskapsregioninndeling etter kulturhistoriske kriterier". Målet er altså å teste hvorvidt en aggregering av lokalt registrerte objekter kan brukes til å vurdere innholdet i og gyldigheten til avgrensninger og beskrivelser unnfanget fra overordna og langt mer generelle kilder og tema-kart.

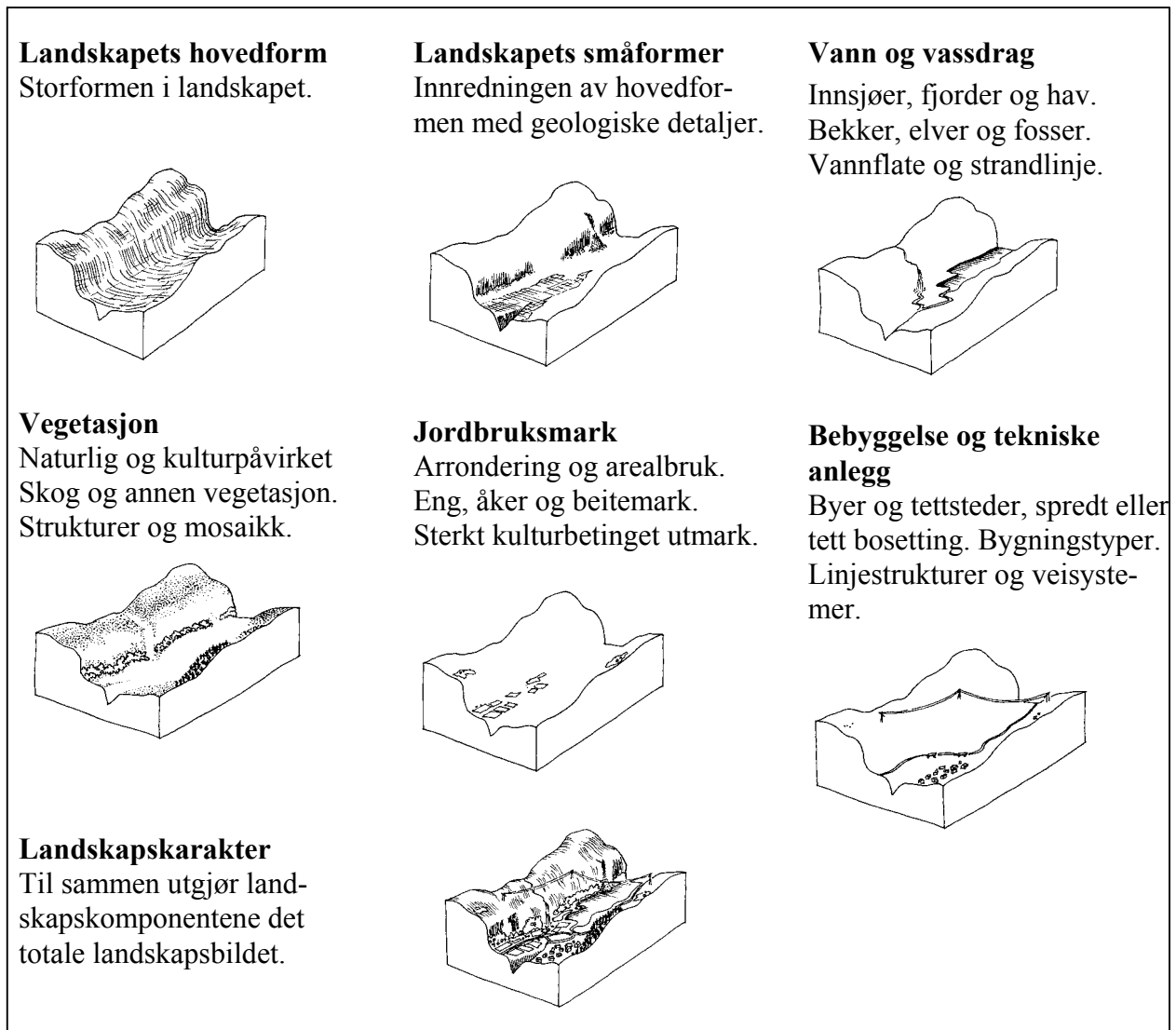
Figur 1. Referansesystemets hierarkiske nivåer.

Størrelsen på flyene og oppgitt kartmålestokk illustrerer de ulike nivåenes skala og generaliseringsgrad. Ved beskrivelse av de 10 jordbruksregionene blir f. eks kun overordna og svært generelle landskapstrekk beskrevet. De neste nivåene under blir deretter stadig mer detaljert, og ender med landskapsområder som (ved en evt. beskrivelse) får en stedsunik presentasjon. Det understrekes imidlertid at det pr. i dag ikke er planer om en landsdek-kende og systematisk beskrivelse av underregion- eller landskapsområdenivået.

2.5 Landskapskomponenter

”Byggesteinene” ved beskrivelse/evaluering av de tre geografiske inndelingsnivåene landskapsregion, underregion og landskapsområde, er altså seks landskapskomponenter som til sammen danner landskapskarakteren. Disse er; 1) *landskapets hovedform*, 2) *landskapets småformer*, 3) *vann og vassdrag*, 4) *vegetasjon*, 5) *jordbruksmark* og 6) *bebyggelse og tekniske anlegg*.

- *** Dominerende landskapskomponent, avgjørende for landskapskarakter og avgrensningen
- ** Viktig landskapskomponent, vesentlig for landskapskarakteren
- * Viktig landskapskomponent, vesentlig for deler av området/landskapsrom
- ingen stjerne viser at landskapskomponenten er uten betydning eller ikke finnes

Figur 2 Landskapskomponentene som beskrives i samtlige av landets 45 landskapsregioner.

3 Kulturminner som egen landskapskomponent og bruk av kulturminneregistre

NIJOS har i flere sammenhenger fått spørsmål om ikke et nasjonalt referansesystem for landskap også bør ha en egen landskapskomponent for kulturminner, som dermed beskrives på tilsvarende måte som de øvrige komponentene. Dette har både vært vurdert og ønsket. Konklusjonen har likevel vært at det ikke så lett lar seg gjøre, bl.a. fordi systematisk organiserte kulturminnedata ikke har vært, og fortsatt ikke er, tilgjengelig. NIJOS sin metode for romlig landskapskartlegging har også hatt, som metoden indikerer, sterk fokus på dagens visuelle landskapsrom - uavhengig av de ulike landskapskomponenters tidsdybde og dannelseshistorie.

En av grunnene til vektlegging av det visuelle landskapsrommet er at målet med det nasjonale referansesystemet for landskap har vært å oppnå en inndeling/beskrivelse av geografiske regioner som ikke er tematisert mot enkelte fagområder. En har ønsket å tilstrebe en mest mulig "objektiv" kildereferanse til bruk for flest mulig fagmiljøer. For kulturminnesektoren innebærer dette at NIJOS har ønsket at systemet skal være en referansekilde til overordnede landskapsregioner dvs. at man har ønsket at de kulturminnefaglige miljøene selv legger egne data inn i systemet.

NIJOS har også ment at det å beskrive kulturminner som en *egen* landskapskomponent, kan medføre en betydelig overlappning i beskrivelsen av de øvrige landskapskomponentene. Dette fordi andre landskapskomponenter omfatter kulturminner, særlig komponentene "*Jordbruksmark*" og "*Bebyggelse og tekniske anlegg*".

Likevel er det fra stadig flere hold et uttrykt ønske om å bedre forankre mer spesifikke kulturminnedata i det nasjonale referansesystemet for landskap. Både NIJOS og referansesystemets oppdragsgiver, Landbruksdepartementet, stiller seg positive til det. Det beste utgangspunktet for en slik kulturminneintegrasjon ligger i å bruke allerede eksisterende kulturminnedatabaser, dvs. fornminne- og SEFRAK-registeret. Et mål med prosjektet er derfor å vurdere opprettelsen av en spesifikk landskapshistorisk komponent, bl.a. for å se om det bedre fanger opp en historisk dybde enn komponentene "*Jordbruksmark*" og "*Bebyggelse og tekniske anlegg*" klarer.

3.1 Fornminne- og SEFRAK-registrenes anvendelighet og andre relevante datasetts tilgjengelighet

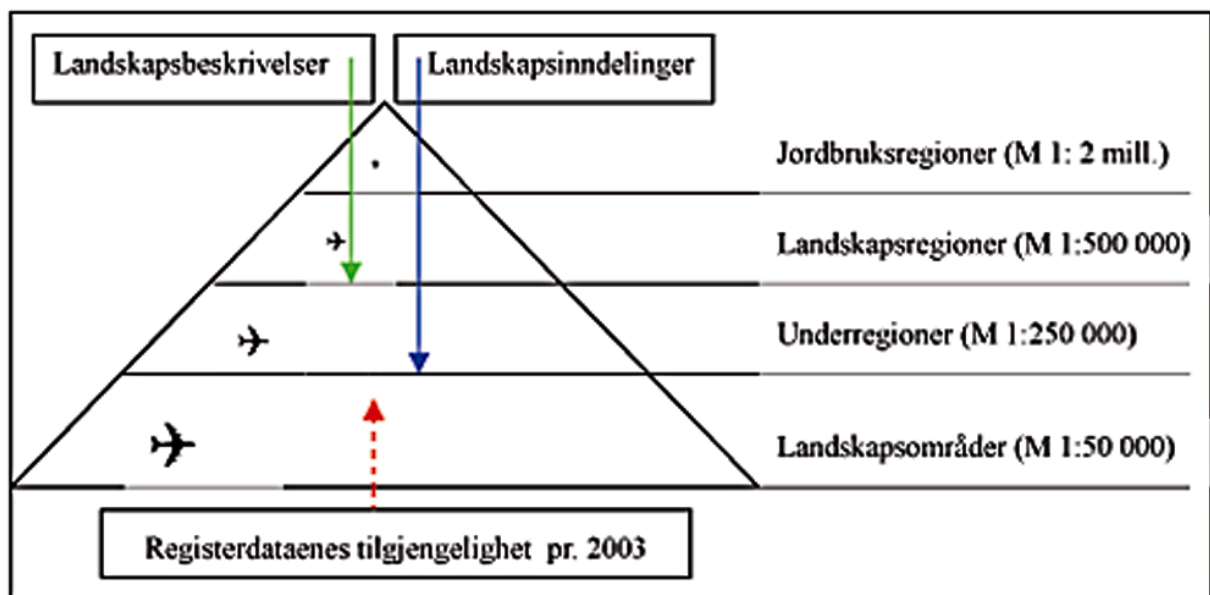
Kulturminnedataene i dette prosjektet er hentet fra to registre – fornminneregisteret og SEFRAK. Bruken av disse registerdata har den fordel at de representerer et datagrunnlag som på lengre sikt bør bli relativt lett tilgjengelig. De representerer også de eneste datasett med grunnlagsdata på kulturminner som er landsdekkende, og kan således brukes inn i et prosjekt hvor det å utvikle en overførbar metodikk for hele landet er relevant. Grunnlagsdataene har imidlertid den ulempe at de ikke systematisk dekker perioden fra 1900 og frem til i dag. Det er også en systematisk mangel på data for kulturminner fra nyere tid som ikke er bygninger. De dekker imidlertid et tidsspekter av kulturminner som med sannsynlighet kan sies å ha et regionalt preg, dvs fra en periode før industrielt utviklete ferdigbygg m.m. gjorde seg gjeldende og satte et mer ensartet preg på bebyggelsen i hele landet. I et prosjekt av større omfang ville det være relevant å inkludere eiendomsdata fra GAB. Dette er imidlertid utelatt i det foreliggende prosjektet da GAB har en høy brukerterskel og ville introdusere enda et kompatibilitetsproblem. Det foreliggende prosjekt fokuserer således på å vurdere fremgangsmåte ved i sterkere grad å tilføye en historisk dimensjon til landskapsregionene, og sjekke deres grenser i forhold til kulturhistoriske kriterier.

Det er imidlertid en del ulemper ved de foreliggende databaser: De to brukte registrene er ikke kompatible – dvs. de er helt forskjellig oppbygd, hvilket kompliserer prosessen med å etablere en felles database som grunnlag for statistiske beregninger og annen modellering. Det er derfor ikke enkelt å slå de to registre sammen og jobbe med dem samlet med ett sett relevante egenskapsdata.

Fornminneregisteret er relativt enkelt oppbygd og det er jobbet en del med nomenklatur for databasen slik at kategorier har noenlunde entydig betydning. SEFRAK-registeret derimot har et meget stort antall med egenskapsdata knyttet til hvert objekt, noe som gjør at det er veldig mye informasjon å hente om det enkelte kulturminne i basen. Informasjonen er imidlertid vanskelig å overskue og underkategorier overlapper tildels med overordnet kategori. Det er altså ikke noen klar stringens i registerets oppbygging.

Erfaringer fra dette prosjektet viser at begge registre trenger betydelig omarbeiding dersom man ønsker å bruke dem som utgangspunkt for å regionalisere kulturminneinformasjon. SEFRAKbasen trenger denne omarbeidingen mest. Dette både for å sikre at man ikke går glipp av vesentlig informasjon som kan ha geografisk utsagnskraft, men også for å få et oversiktlig og håndterbart datasett. Det er ikke satt noen betegnelse på hustyper som ellers kunne hatt en klar geografisk utsagnskraft, antakelig ut fra en vurdering av registerets objektivitet. Dette gjelder f. eks "mandalsk stue", "midtgangs-hus" eller tilsvarende hustypebetegnelser.

Felles for de to baser er at de ikke i særlig grad eller systematisk beskriver det enkelte kulturminnes kontekst, slik vi i moderne kulturminneforvaltning ville ønsket det. Relasjonen mellom ulike hus på et tun beskrives f. eks ikke, og likeledes ikke den landskapsmessige sammenheng for kulturminnene. Utvalg av deler av registrene for denne type prosjekter beror altså i denne omgang på et visst faglig skjønn. Det hadde med sikkerhet vært mange måter å løse oppgaven på, og ved operasjonalisering av metoden for større områder enn det valgte testområde i Vest-Agder bør kriteriene for utvalg av egenskaper fra databasene diskuteres nærmere.

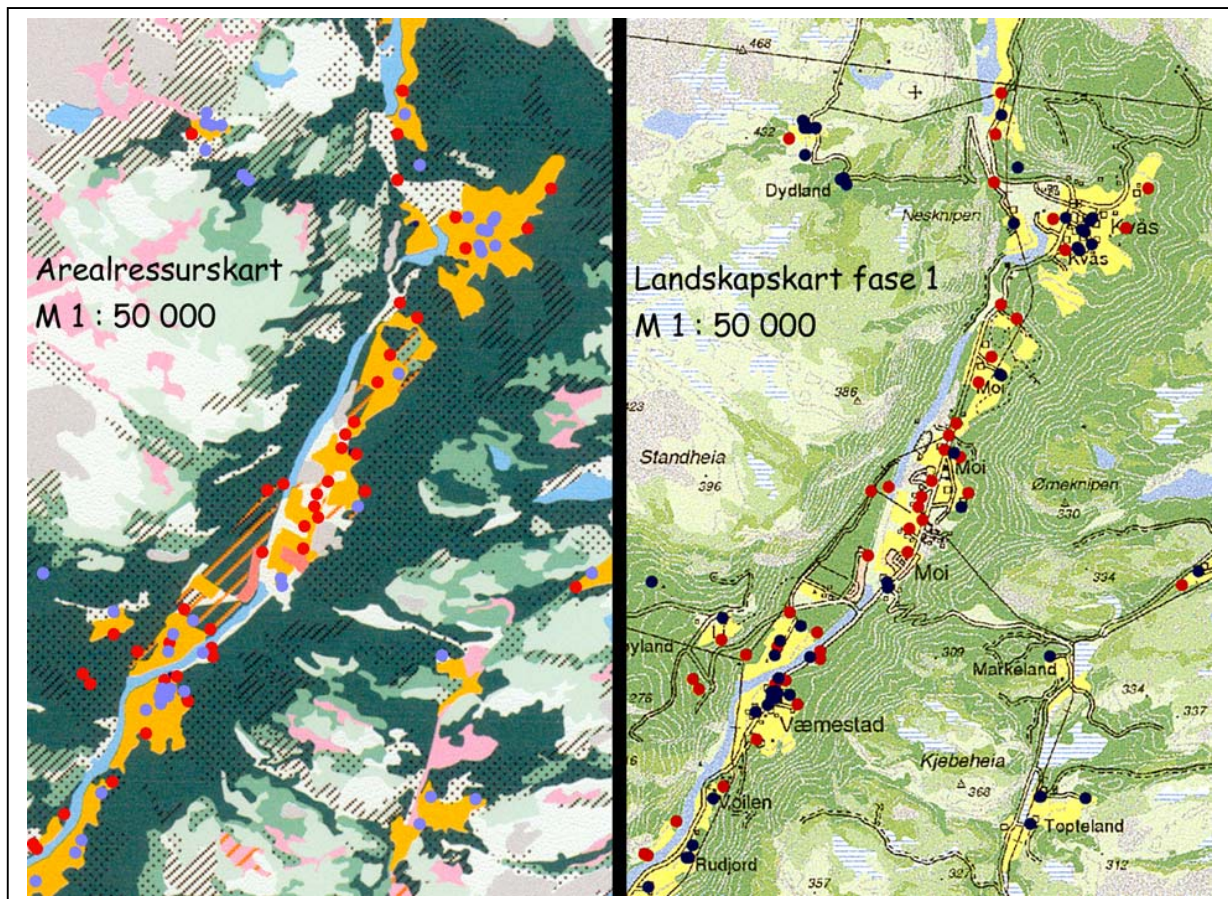

Figur 3 Eksisterende og tilgjengelige data i det nasjonale referansesystemet for landskap pr. 2003.

Heltrukken grønn pil viser at det fins beskrivelser på både jordbruksregion- og landskapsregionnivå. Heltrukken blå pil viser at det finnes en inndeling av jordbruksregioner, landskapsregioner og underregioner. Stiplet rød pil viser at det fins kulturminneregistre, men som først ved omarbeiding og aggregering gir tilgjengelige data på et lokalt landskapsområdenivå. Disse registrene krever også stadig mer bearbeiding for å få presentert data på høyere nivåer – særlig på tvers av fylkesgrenser. En svakhet her er at kulturminneregistrene ikke er hierarkisk oppbygd slik at man enkelt kan aggregere informasjon på overordnet nivå.

I prosjektet har vi også testet kulturminneforekomstene i utprøvingsområdet på to ulike typer DMK-arealkart i målestokk i 1:50 000 (NIJOS sine temakart AR 50¹ og ALK fase1²). Dette er den målestokken som NIJOS anbefaler at referansesystemet bruker ved arbeid på landskapsområdenivå (kommunenivå). Disse kartoversikter viser bl.a. hvor nær sammenheng det er mellom jordbruksområder og kulturminner. Skal en vurdere en utvikling av kulturminneperspektivet i forhold til NIJOS sitt laveste kartleggingsnivå, landskapsområder, vil det derfor være svært relevant å teste kulturminneforekomst mot DMK. Det er sannsynlig at man vil få svært interessante sammenhenger mellom kategorier av kulturminner og kategorier av markslag, som for eksempel vil kunne brukes i kulturmiljøanalyse, og ikke minst i prediksjonsanalyser, som sier hvor i landskapet det er stor sannsynlighet for at det er kulturminner (Skar, B. et al. 2002).

Pr. i dag foreligger NIJOS sine DMK-datasett i Vest-Agder på litt forskjellige formater, samt at noen få kommuner enda ikke er ferdigstilt. På kort sikt vil imidlertid samtlige DMK-data bli oppdatert, noe som vil gi et meget detaljert datasett som kan aggregeres opp til ulike målestokker. Den informasjonen man da kan hente ut fra en sammenstilling mellom ulike kulturminnetyper og arealtypen de ligger på/grenser mot, vil kunne gi en helt ny statistisk informasjon/kunnskap på ulike geografiske nivåer.

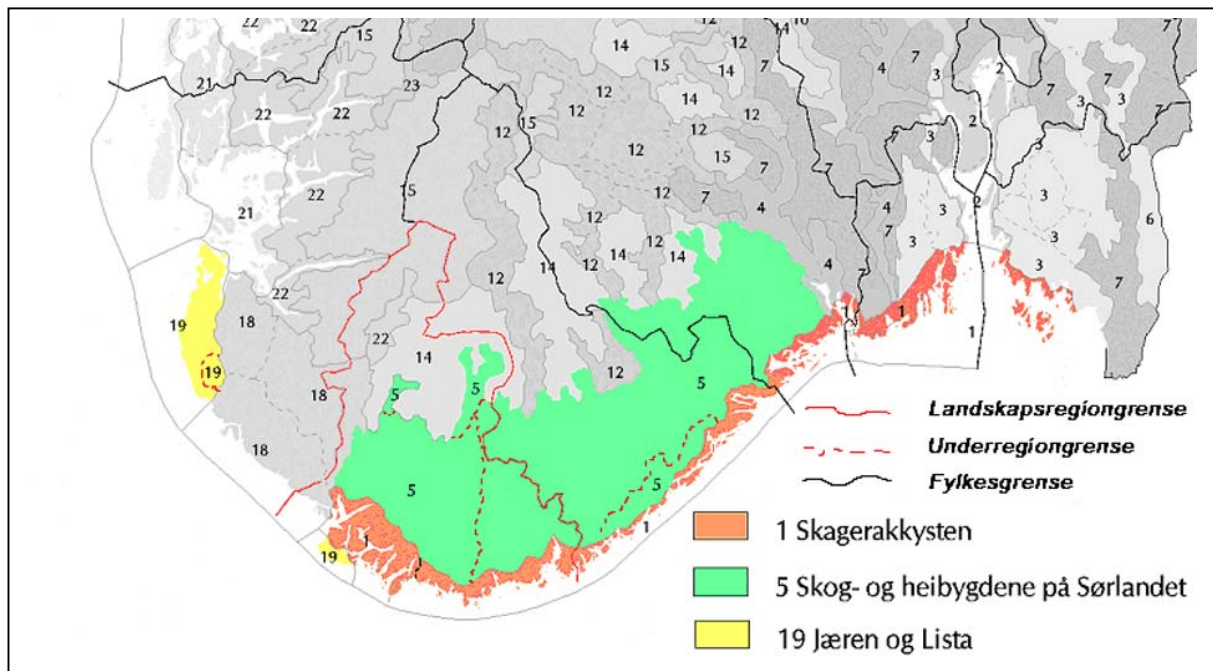

Figur 4. Kulturminneforekomster vist på to ulike typer DMK-arealkart i M 1:50 000 (AR 50 (t.v.)¹ og ALK fase1)² fra Lyngdal. Gule/oransje flater viser jordbruksareal, grønne flater er ulike skogtyper, mens øvrige farger er marginal grunn/bart fjell. Røde prikker viser forekomst av fornminner, mens blå viser SEFRAK registreringer.

¹ (AR 50) er landsdekkende, og er en forenkling av Digitalt markslagskart (DMK), Digitalt jordsmonnkart (DJK) og tolking av satelittbilder. Kartserien er beregnet på fremstilling i målestokkområdet 1:20 000 – 1: 100 000.

² Arealbeskrivende landskapskart (ALK) fase 1 er også et avledet tema fra Digitalt markslagskart (DMK), men er mer detaljert enn AR 50, med bl.a. skille mellom dyrka mark og beite + flere ulike skogtyper. Jord- og skogarealene tegner her en mosaikk som viser landskapselementer, skalaforhold og variasjon. Målestokk 1:5 000 – 1:50 000.

4 Utprøving av NIJOS landskapsregioner

Figur 5. Utprøvningsområdet og utbredelsen av de tre landskapsregionene som evalueres i prosjektet. Rød linje viser prøvefylket Vest-Agder, svart linje øvrige fylker, fargene viser *hele landskapsregionen* og stiplet linje underregioner.

4.1 Vurdering av kulturminnenes forhold til NIJOS' landskapsregioner i Vest-Agder

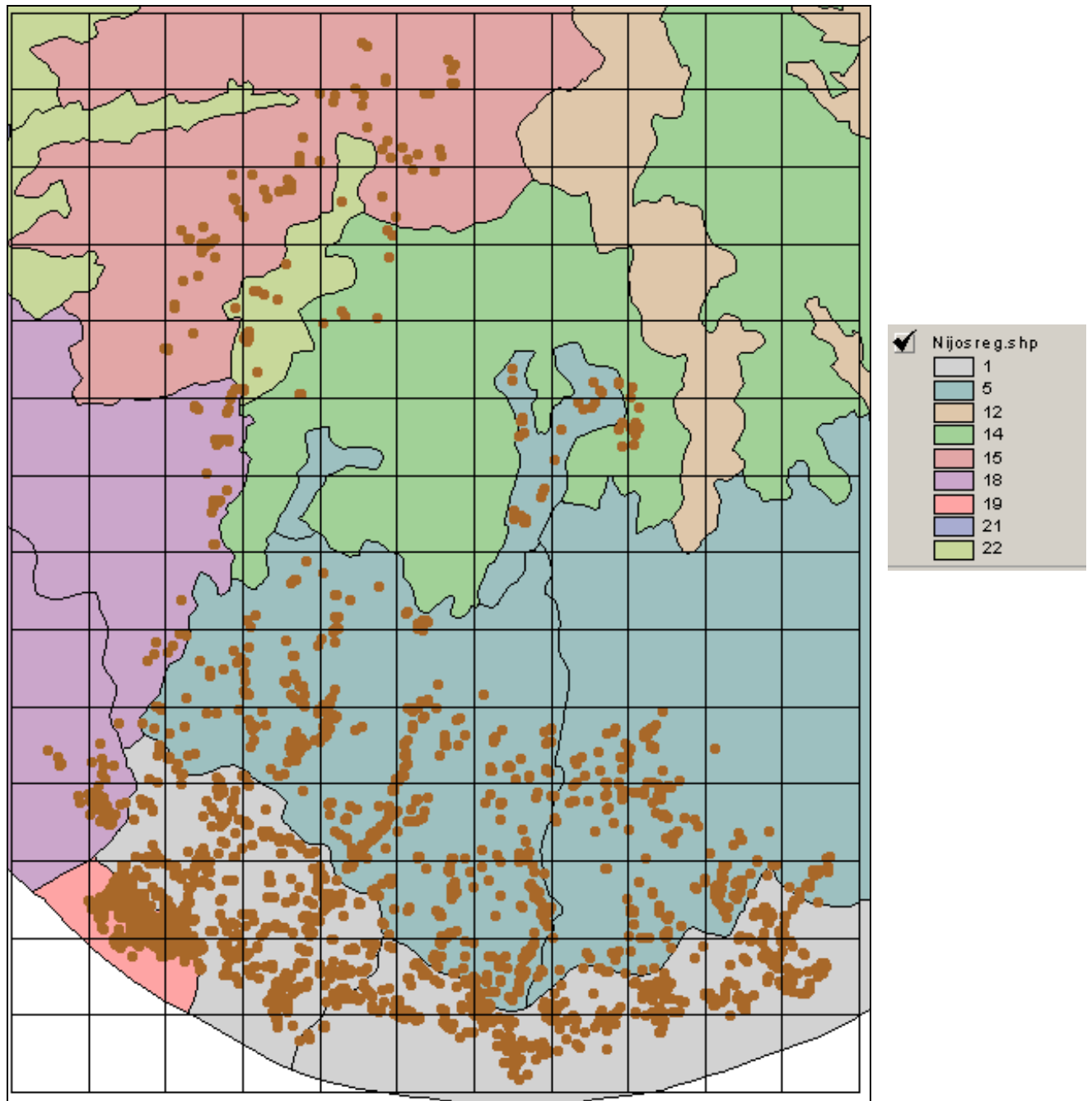
Samtlige tre landskapsregioner som er valgt som testregioner strekker seg utover Vest-Agder, det fylket som her er satt opp som utprøvningsområde for prosjektet. Fordelen med systemet er imidlertid at det opererer ovenfra og ned – dvs. det skapes et overblikk før man evt. går ned i detalj.

Kulturminnedataene er organisert etter administrative grenser, mens NIJOS sine landskapsgrenser/beskrivelser er organisert etter store overordna landskapstrekk som sjelden passer med de administrative grensene. Dette vanskeliggjør en direkte korrelasjon og det betyr at man i det foreliggende prosjekt bare kan uttale seg om samsvaret mellom NIJOS sine landskapsregioner i Vest-Agder og de registrerte kulturminneforekomstene i kulturminnedatabasene her.

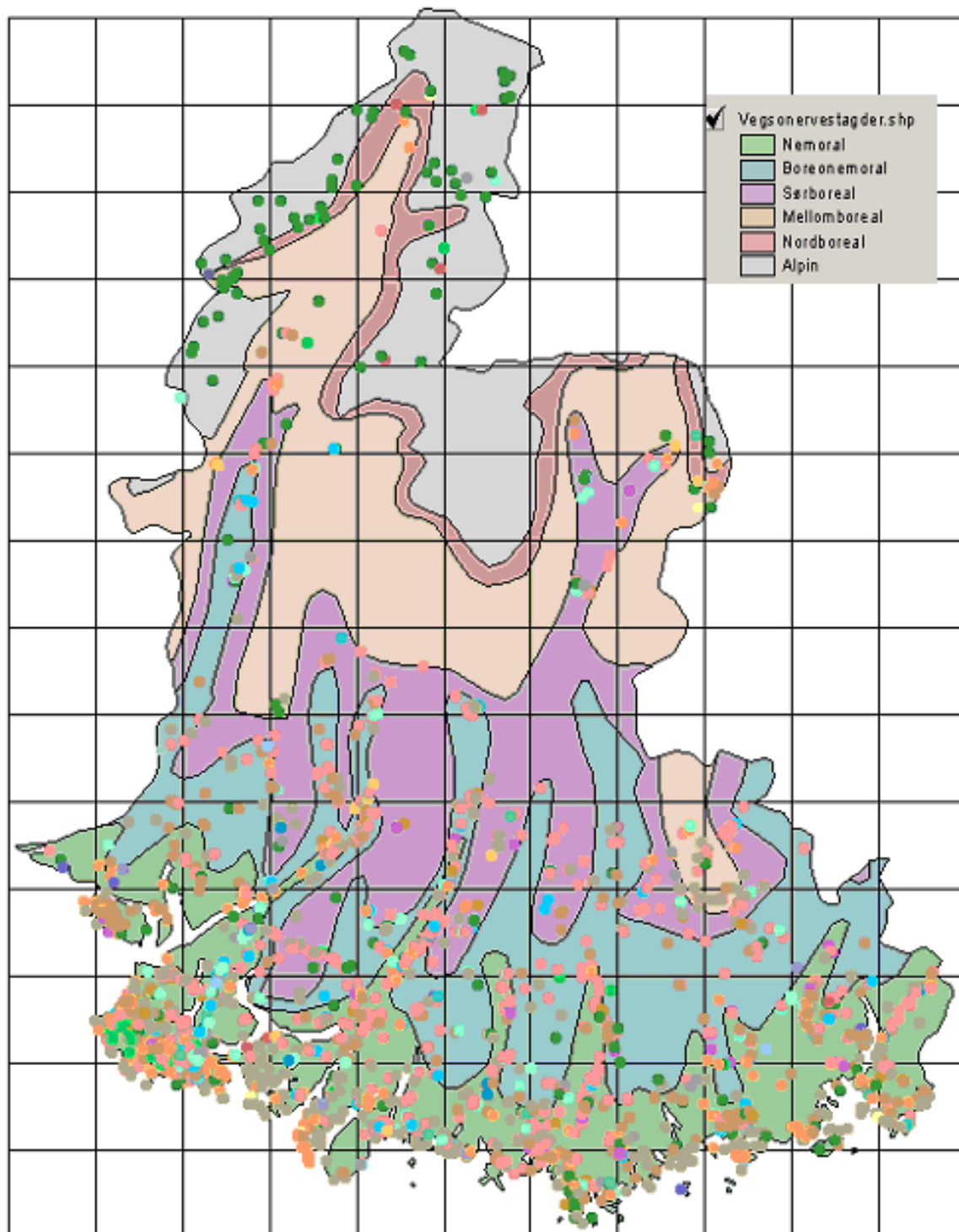
NIJOS system for inndeling i landskapsregioner avspeiler i Vest-Agder i ganske høy grad en kyst – innlandsgradient. Dette medfører at landskapsregionene i grove trekk ligger som parallelle soner langs kysten, men med stadig større avstand til denne.

Utbredelsen av kulturminner (plot) både på NIJOS' landskapsregionskart og på vegetasjonssonkart (Moen, A. 1998) viser at kulturminnevariasjonene umiddelbart samsvarer bedre med vegetasjonssonene. Det skyldes dels at vegetasjonssonene er et tematisert høydelagskart, men også at NIJOS sitt kart ikke innbefatter den bakgrunnsinformasjon som viser landskapsvariasjonen i Vest-Agders landskapsregioner. Dette fordi NIJOS sine landskapsregioner opererer på et mer overordnet geografisk nivå, og slik sett maskerer en del av det karakteristiske småskalapreget som den sørlandske natur har. I Vest-Agder er f.eks innlandet preget av nord-sørgående smale dalfører langs parallelt løpende vassdrag. Bunnen av disse dalførene begünstiges både av et godt lokalklima og gode men til dels spredte løsmasseavsetninger, som gir jordbunnsmessige kvaliteter av stor betydning for hvor bosetningen er blitt etablert i Vest-Agder. Se også nedenfor under region 5 *Skog- og heibydene på Sørlandet*.

For oversiktens skyld har vi valgt å vise utbredelsen av fornting i forhold til disse to tematiske regioninndelingene. SEFRAK-dataene styrker bare dette bilde ytterligere, men er vanskelig lesbare som figur i denne skala (Fig.5 og 6).

Figur 6. Fordeling av fornting på NIJOS landskapsregioner. Det ses tydelig at forntingene fordeler seg i forhold til underordnede strukturer i landskapet for eksempel i dalstrøkene i innlandet innen NIJOS region 5 *Skog- og heibygdene på Sørlandet*. Mellom region 5 og region 14 *Fjellskogen i Sør-Norge* samstemmer grensene ganske godt – noe som skyldes at heimrådene i Vest-Agders del av landskapsregion 14 er svært karrige.

Figur 7. Fordeling av alle fornminnene i Vest-Agder vist på vegetasjonssoner (Moen, A. 1998), som i høy grad avspeiler jordbunns og klimatiske forhold, samt høyde gradienter. Av figuren ser en at det er få fornminner i vegetasjonssonene: sørboreal, mellomboreal og nordboreal. Fornminnene i den alpine sonen omfatter hovedsakelig hellerer (mørke grønne punkter), hellemalinger (brunnød) og fangstgroper (mellomgrønn), - dvs. kulturminner som klart er relatert til jakt og fangst i fjellet.

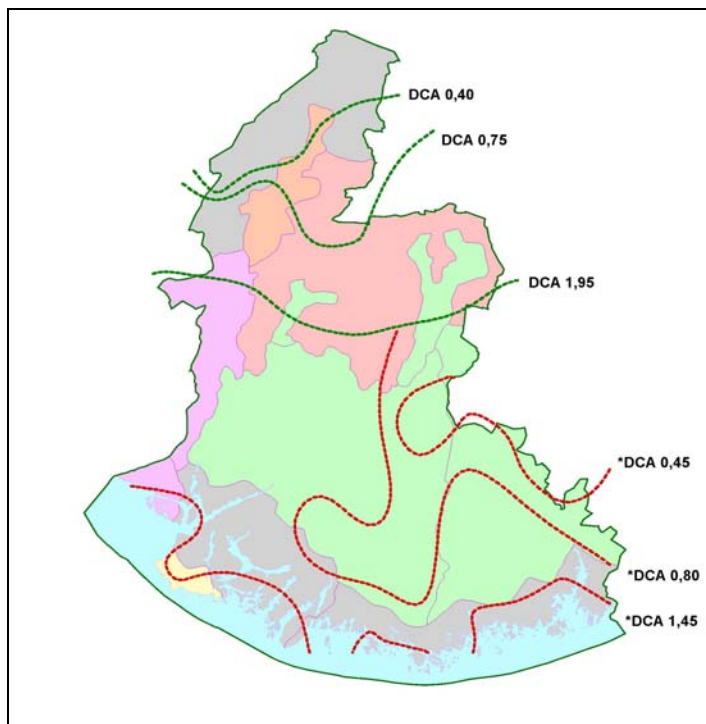
4.2 Analyser basert på Vest-Agders kulturminner

For å kunne håndtere data fra SEFRAK og fornminneregisteret i en samlet analyse har vi måttet aggregere informasjonen i de to registrene i ganske betydelig grad. Dette er gjort på grunnlag av et stort antall plott i 10 x10 og 3 x 3 km ruter av enkelte kulturminnetyper. Disse vises ikke her, men er brukt for å velge sammenhenger som vi mener har geografisk utsagnskraft. Fornminneregisteret er relativt enkelt å bruke på denne måten, men egenskapsdataene er her av og til så generelle at de blir noe for grove for en geografisk kategorisering. Blant annet er kategoriene som inneholder udefinerte fornminner noe for stor i forhold til resten av kulturminnekategoriene i registeret. Når det gjelder SEFRAK er det vanskeligere å bruke registeret på denne måten, fordi det som tidligere nevnt ikke har en klar hierarkisk oppbygning. Egenskapsdataene her er så omfattende at det er lett å overse viktig informasjon. I tillegg vil underkategoriene ofte nærmest konkurrere med overkategorier om hvilke som skal være utsagnskraftige i analysen.

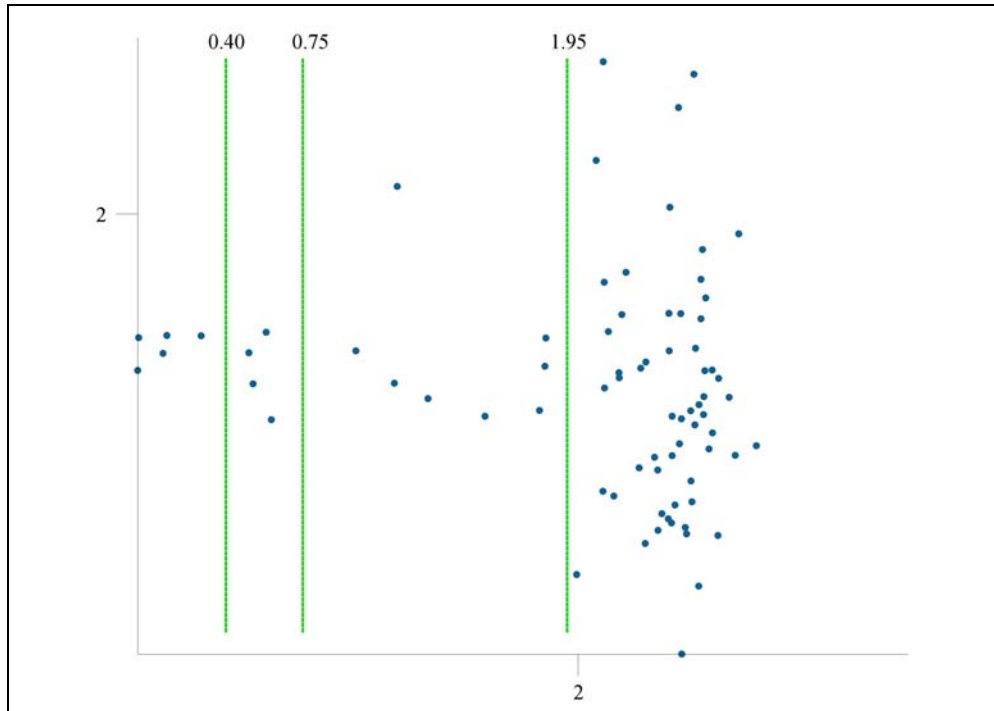
Nedenstående analyse er derfor et eksempel på hvordan man kan jobbe med dataene, og hvilken type utsagn og indikasjoner man kan få gjennom slike analyser. Vi mener at analysene er et godt grunnlag for hypotesedannelse og underbyggelse av hypoteser.

Det er gjennomført DCA (Detrended correspondence analysis) ordinasjonsanalyser på materialet for å etablere et statistisk grunnlag for tolkninger (Hill, M.O. & Gauch, H.G. 1980). Ordinasjonsanalysen er kjørt i to omganger. Først har en gjennomført en analyse av hele fylkets kulturminner, hvor det raskt viste seg at den nordvestlige del av fylket skilte seg ut med en spesiell kulturminnesammensetning. Deretter lagde vi en ny ordinasjonsanalyse på den sørlige del av fylkets kulturminner – mer samsvarende med prosjektets oppdrag, og som dessuten ga mening rent analytisk. Analysens resultat forligger nedenfor hvor de grønne koter representerer 1.kjøring og de røde koter representerer 2.kjøring av den sørlige del av fylket for seg.

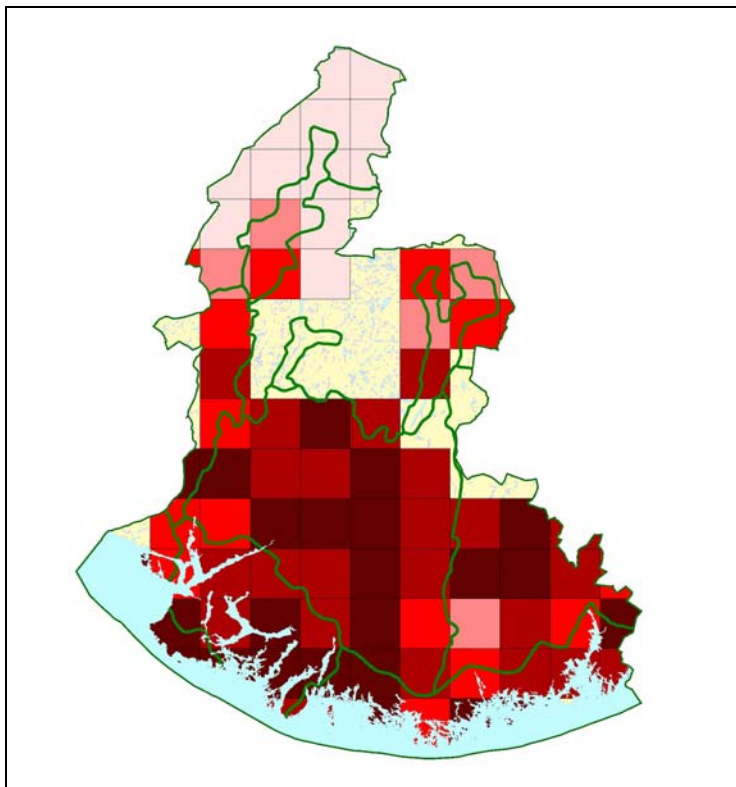
Bakgrunnen og tolkningen kan følges nedenfor med den underliggende dokumentasjon.

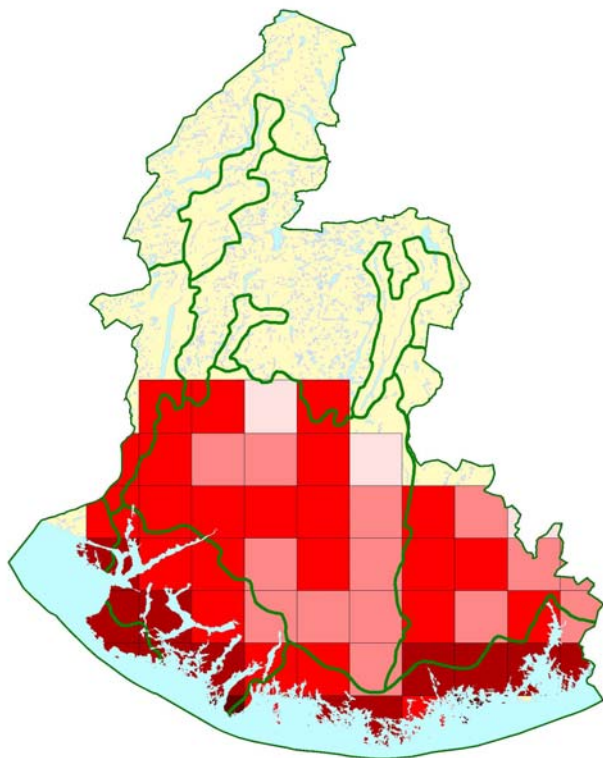
Figur 8. Kotelinjer som viser DCA verdiene i en ordinasjon basert på alle kulturminnene i Vest-Agder. Kotelinjene er lagt ved "natural breaks" i datasettet (ArcView). Det er ikke hensikten at kotene skal ses som forslag til regiongrenser. De indikerer likevel viktige variasjoner i datasettet, som viser hvordan kulturminnedatasettet vil kunne bidra til grensejusteringer i forhold til NIJOS regioninndeling.

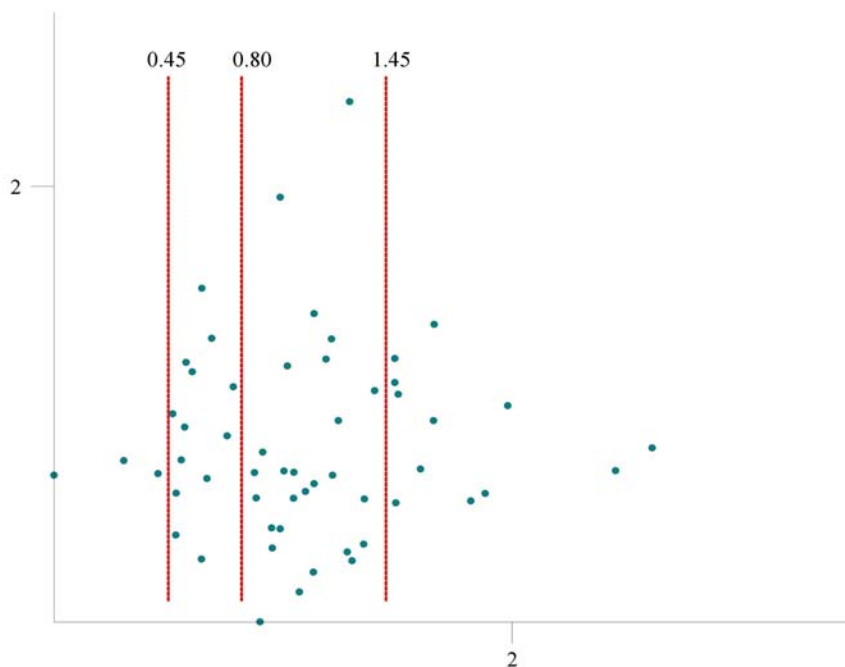
Figur 9 viser første aksen i ordinasjonen på hele datasettet. Gjennom denne analyse deles fylket i hovedsak i to og det vises at kulturminnepopulasjonen i fjellet i Sirdal skiller seg grunnleggende ut fra resten av fylket. Det som slår ut spesielt i Sirdal er tilknytningen til fangst og utmarksrelatert virksomhet igjennom mange tusen år, i tillegg til skrinne fjellgårder. Hoveddelen av kulturminnene konsentrerer seg ved Sirdalsvannet, Lundevann og tettstedet Tonstad.

Figur 10. DCA analysen, 1 kjøring på hele fylkets kulturminner, som i store trekk deler fylket i to.

Figur 11. I DCA analysen har en skilt den sørlige del av fylket ut for 2. kjøring. Analysen bekrefter hypotesen om at en regioninndeling basert på kulturminner vil skille ut kyststripen som en helt særskilt region. Regiongrensen atskiller seg mest fra NIJOS' grense lengst vest i fylket hvor kulturminnene knytter seg sterkest til fjorder og større vannsystemer helt ytterst på kysten og innenom Lista. Analysen viser også at regionen innenfor kysten er forskjellig mellom østre og vestre del. Innlandet av fylket lar seg dele diagonalt av en linje omtrent fra Lyngdal til Åseral.

Figur 12 viser første akse i ordinasjonsanalysen for den sørlige del av fylket. Kulturminnesammensetningen viser ikke like klare "natural breaks". Likevel er det noen klare skiller som i tolkningen tilsier at det i landskapsregion 5 *Skog og heibydene på Sørlandet* finnes et NØ-SV gående skille i kulturminnesammensetningen. Se fig. 10.

Sammenfattende kan man si at ordinasjonanalysen gir oss tre nye momenter (se fig. 8) til tolkingen av kulturminnedataenes regionale utbredelse : – I tillegg skiller Lista seg ut som noe særegent på nasjonal basis.

a) I fjellet, som i Vest-Agder i hovedsak er representert ved Sirdal, finner man kulturminner relatert til fangst og utmarksnæring knyttet til små fjellgårder.

b) I Vest-Agder finnes det en ytre kystregion som er karakterisert ved dagens byer, stor kulturminnetetthet med en bred sammensetning som henvender seg mot kysten, handel og ferdsel til sjøs, samt en ressursutnytting på havet – eller i kombinasjon med havets ressurser. Kystens jordbruksbebyggelse tilhører et småskala jordbruk som tradisjonelt har vært preget av kombinasjonsnæringer, særlig fiske. Byene ligger hvor det er gode havneforhold og lett adgang til ferdsel innover i landet, dvs. ved fjorder og elver.

Kommer man innenfor denne smale kyststripe preges bosetningen av jord- og skogbruks-tilknytning, noe som har vært styrende for denne bosetning helt fra folkevandringstid (jernalder), stedvis med noe større gårder.

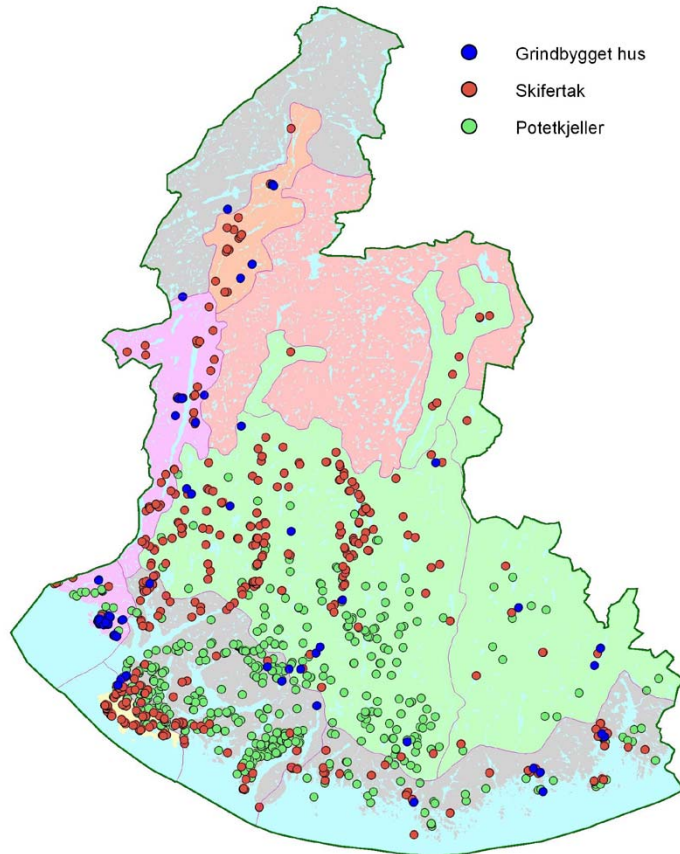
Bosetningen er knyttet til smale dalfører langs elvene, hvor også den dyrkbare jord finnes. Men i Vest-Agder må man imidlertid ikke overse at viktige ferdselsårer også har gått på tvers mellom dalførene, dvs diagonalt mellom sjøen i sørvest og innlandet i nordøst. Denne ferdselen forklarer også noen svært rike bosetninger helt tilbake til folkevandringstiden, bl.a. Snartemofunnene (Hægebostad) og gårdsanlegget på Sosteli (Åseral, se bilde under). Begge disse lå langs de gamle og viktige kommunikasjonslinjene, men hvor dagens samfunn ikke lenger utgjør like markante knutepunkt.

c) Ordinasjonsanalysen underbygger det forhold at noen tydelige regionale tradisjoner innenfor byggeskikken har sitt skille i Vest-Agder. Dette stemmer også godt overens med at Vest-Agder kulturhistorisk er karakterisert som et fylke der tradisjoner fra Øst- og Vestlandet

Bilde 1. På Sosteli (Åseral kom.) ligger et utgravd gårdsanlegg fra folkevandringstiden (ca. 350-550 e. Kr). Anlegget består av hustuffer, gravhauger m.m., og ligger i tilknytning til datidens hovedveier.

møtes. Dette medfører at visse morfologiske bygningstrekk ved konstruksjonsmåter deler fylket i to. Dette viser seg bl.a. i fordelingen av de to karakteristika grindbygg og panel. Kristiansands området er den vestligste del av landet hvor stående panel brukes i den karakteristiske hvite trebebyggelsen, mens liggende panel overtar fra Kristiansand og vestover. Paneltype i trearkitekturen er først og fremst styrt av et klimatisk forhold og ikke av landskapsmorfologiske forhold, hvor det mer regnfulle klima i vestre del av fylket har fått betydning for i hvilken retning man legger panelet på huset. Også bruk av taktekningsmaterialet skifer i forhold til tegl deler fylket mellom vest og øst. Bruk av potetkjeller en tradisjon som er klart vestlig i fylket.

Figur 13 viser at bygningstradisjoner som grindbygg, skifertak og bruk av potetkjeller har en vestlig utbredelse. Ordinasjonsanalysen antydning av et diagonalt skille mellom vest og øst samstemmer godt med slike tradisjons skiller i det kulturhistoriske materiale.

Bilde 2 og 3. Vest-Agder er kulturhistorisk sett et fylke der ulike tradisjoner fra Øst- og Vestlandet møtes. fra det værutsatte Lista i region 19, hvor liggende panel dominerer. I Vest-Agders del av region 5 *Skog- og heibygdene på Sørlandet*, fins derimot både stående og liggende panel. Lenger nordøst i region 5, dvs i Aust-Agder og Telemark dominerer stående panel. Illustr.bilde 3 viser dette lenger øst i regionen, nemlig fra Gjerstad i Aust-Agder. Foto: OSP.

4.3 Landskapsregion 19 JÆREN OG LISTA

NIJOS beskrivelse (hele regionen; se vedlegg):

BEBYGGELSE OG TEKNISKE-ANLEGG * gårdsbebyggelse preger regionen * moderne bygninger * lite tradisjonell bebyggelse på Jæren * mer trad. på Lista * mange tettsteder, sterk urban vekst * nedbygg. jb. areal	Gårdene preger regionens bebyggelse. I <i>låglandet</i> gir flatt lende, åpne jorder og tette eiendomsstrukturer, en lett synlig og nær allesteds nærværende gårdsbebyggelse. Noen eldre bygninger er bevart, men det aller meste er nyere, moderne bygg. Tradisjonell gårdsbebyggelse fins det lite av, og jærhuset er nå for det meste vernet. Tuna ligger gjerne høyt i terrenget, og med store låver og ferdighus ruver gårdsbebyggelsen enda mer enn før. I <i>høglandet</i> er det mindre, og langt mer spredt bosetting. På <i>Lista</i> har tradisjonell bebyggelse ofte nær tilknytning til havet. Her fins mange eldre sjømannshus, både i gamle los- og fiskehavner eller mer spredt langs kysten. ”Langhus”, en sammenbygning av våningshus og fjøs/låve fins fortsatt å se blant <i>Listas</i> eldre bebyggelse. Ved siden av jordbrukets bygningsmasse preges regionen av utallige steingjerder og rydningsrøyser. I antall dominerer bolighus sterkt. De ligger både i byer, tettsteder og i små, spredte boligfelt. Enkelte steder er nyere bolighus etablert i gamle gårdskjerner (klyngetun), og har da nærmest et landsbypreg. De fleste steder etableres imidlertid nye boligfelt på dyrka mark; først på beiter, men nå senere også på dyrka mark. <i>Nord-Jæren</i> er sterkt urbanisert, med <i>Stavanger</i> og <i>Sola</i> som et industri- og servicesentrum for hele <i>Sørvestlandet</i>. Men også søndre og midtre deler har flere større tettsteder. Olje har erstattet silda, og denne industrien er en katalysator for områdets sterke vekst.	**/**
LANDSKAPSKARAKTER * <i>navn betydn.</i>; rand / kant innunder fjell * kyst, låg- & høgland * <i>kyst</i>; sand- og rullesteinstrender, bølger * fjordlinje; by, tettsteder, industri * <i>lågland</i>; oppdyrket * steingjerder * randvegetasjon * moderne gårdstun, store ”nye” bygg * Jæren; lite trad. beb. * Lista; mer trad. beb., los- & fiskehavner * Farsund; sørlandsby * mange boligfelt, stort utbygg.press * press på restarealer * tap av kulturminner * tap av naturbiotoper * <i>høgland</i>; > 120 moh * større gårder & tilgang på utm.beiter * grashei, tilgroing & bartreplantinger * 4 nasj.kulturlsk.omr.	Både <i>Jæren</i> og <i>Lista</i> har et navnemessig opphav som ”en rand eller kant innunder fjell”. Betraktes begge områder fra sjøen, ser man at dette ”bildet” inneholder tre hovedlandskapstyper; <i>kyst</i>, <i>lågland</i> og <i>høgland</i>. For folk flest er det nok særlig de to første man klarest ser for seg. Mange kunstnere og fotografer har skildret regionens lange sand- og rullesteinsstrender med endeløse bølgerækker som slår inn fra <i>Nordsjøen</i>. Vel så viktig som land og hav ved den lave kyststripa er en høy himmel og vind. Mye vind. Det ytre kystlandet har i ulik grad endret seg, men fortsatt ser man stedvis gamle skipperhus, naust og løer slik de lå for flere tiår siden. På innersida, dvs langs <i>Gandsfjorden</i> og nordover har det imidlertid skjedd veldig mye. Her smelter i dag storby og tettsteder sammen, og boligfelt, næringsbygg, industri og offshore-virksomhet preger hele fjordlinjen. De få gjenværende jordarealene er under knallhardt press. Før var <i>låglandet</i> på <i>Jæren</i> og <i>Lista</i> et sletteland av myr, sand, aur og stein. I dag er de fleste myr, sand- og grussletter oppdyrka, og morenejordas utallige steiner er nøysomt lagt i lange og smale steingjerder. Steingjerdene, regionens fremste symbol og minnesmerke, skiller beite fra eng, og eiendom fra eiendom. På <i>Jæren</i> ofte med et kvast piggtrådgjerde oppå. Nydyrking ga velstand, og dermed også utskiftning av gammelt til nytt. Store reisverkslåver/ fjøs og prefabrikkerte/arkitekktagna bolighus dominerer <i>låglandets</i> ofte tettliggende gårder. Eldre gårdsbebyggelse fins det lite av på <i>Jæren</i>, betydelig mer på <i>Lista</i>. Småbølgete terreng og åpne jorder gir ofte innsyn til ruvende tun, men her er også områder der smale kanter med lauv- eller bartrær både skjuler boligfelt, tun + avgrensner landskapsrom. På <i>Lista</i> fins også flere større plantefelt. Siden <i>Lista</i> er smalere enn <i>Jæren</i>, er inntrykket av det åpne, vide jordbrukslandskapet svakere her. <i>Farsund</i> ligger vestligst i rekken av de hvite <i>Sørlandsbyene</i>. Mer eller mindre sammenhengende boligstrøk preger større områder, særlig på <i>Jæren</i>. Utbyggingspresset på tettstedsnære eller inneklemt jorder er stort. I løpet av de siste tiåra har jordbrukslandskapene gjennomgått en markert endring. En tidligere utbredt arealmosaikk med åkerlapper, skogteiger, myr og anna våtmark, ugjødsle eng og beite er gradvis erstattet av et stadig mer ensartet ”silolandskap”. Det har gitt tap av mange fornminner, steingjerder og andre av jordbrukets tradisjonelle kulturminner, færre naturbiotoper, uheldige arealinngrep + oppdeling av heiområdene. Mange restareal trues av utbygging, oppdyrking, gjødsling eller tilplanting. <i>Høglandet</i>, som her helst er deler av <i>Høg-Jæren</i>, er et bølgende landskap (> 120 m.o.h) der morenejord veksler med nakne bergknauser og koller. Gårdene er i snitt noe større enn <i>låglandets</i>, og tilgangen på utmarksbeite er bedre. Også her er steingjerder et fremtredende trekk både i inn- og utmark. De gamle lyngheiene utvikles i ulike retninger, fra små, bevarte lynghei fragmenter til godt gjødsle grasheier, tilgroing med einer, buskas og lauvskog eller tilplanting med gran. Ofte følger disse nyere ulike arealbruksmønstrene steingarder i eiendomsgrensene. <i>Nasjonalt verdifulle kulturlandskap</i>; <i>Tjensvoll-Mossige</i> (Time), <i>Nese-Kattalandsvika</i> (Klepp) og <i>Penne-Jærbergsletta</i> (Farsund). I tillegg har regionen flere landskapsvern områder.	

NIKU's forslag til kulturbeskrivelse for Vest-Agders del av landskapsregionen

(dersom prosjektet hadde utført en analyse for hele landskapsregionen ville resultatene for de to underregionene på Jæren også blitt flettet inn i teksten under).

Listas kulturlandskap er sammen med deler av Jæren den del av landet som har høyest tetthet av fornminner. Sammenligner en med resten av Vest-Agder fremgår det at Lista er enestående på den måten at landskapsregionen har nesten alle de kategorier av kulturminner som finnes i resten av fylket. Kulturminnene på Lista representerer hele det kjente kulturhistoriske forløp, og omfatter tallrike boplasser fra eldre steinalder knyttet til gamle strandlinjer nær dagens kystlinje. Det er også potensial for funn av lokaliteter fra tiden kort etter istiden på dagens havbunn, da havnivået lå noen meter under dagens 0-kote (ca. -5m). Lista har også det tidligste jordbruket i landet – like gammelt som det jordbruk en finner ved Oslofjorden og i Jylland (DK) datert litt før 3000-tallet f.Kr.

Kulturminner fra bronse- og jernalderen er fremdeles svært synlige og lesbare i det åpne Listalandskap. Et særtrekk for Lista er forekomsten av helleristnings- og skålgropfelter, som her viser til en større sammenheng med bronsealderens jordbruksbygder vestover mot Jæren enn til områdene mot øst, hvor slike ikke forekommer før i Oslofjordsområdet. Lista har i bronsealderen hatt nær tilknytning til Sør-Skandinavia og utgjør en rik del av den nordiske bronsealderkultur. Listalandskapet er preget av mange synlige røyser og gravhauger fra bronse- og jernalder, og en del ganske intakte jernaldergårdsanlegg, hvor store deler av gårdstrukturen er synlig som tufter, gjerder, geil, åkersystemer og gravfelter i dagens utmarksområder.

Lista er i dag karakterisert ved et alderdommelig jordbrukslandskap, som på grunn av den omfattende ordning med leiejord på korte kontrakter, fremdeles har stor grad av teigdeling. Teiger er atskilt med steingjerder, rydningsrøyser og mange levende hegn. Gårdsbebyggelsen preger kulturlandskapet og noen steder er de gamle karakteristiske Listalanghus bevart. Stedvis på Vest-Lista ligger bebyggelsen i klyngetun, og etablerer en landsbylignende struktur. Bare få av gårdene på Flatlista er modernisert og har moderne elementer som siloer som del av bebyggelsen.

Små værharde havner finnes flere steder langs kysten, hvorav den største er Borhaug.

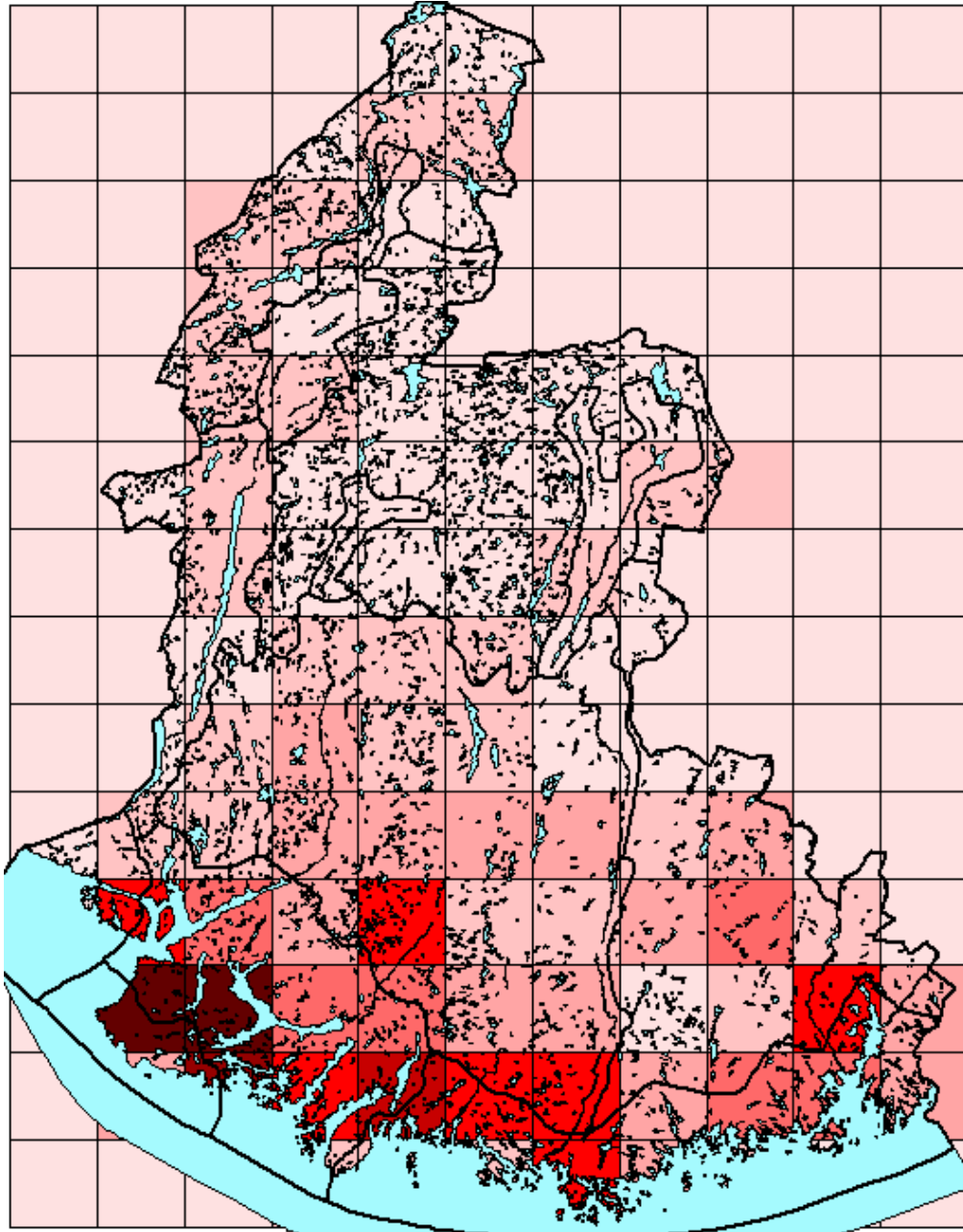
Bebyggelsen i tettstedene har preg av modernisering og er ofte kraftig fargesatt i klare pastellfarger og med fremmedartede bygningsdetaljer inspirert av denne del av landets nære tilknytning til Amerika. Mange av husene er kledd med eternit. Forsvarsanlegg med røtter tilbake til 2.verdenskrig preger fremdeles deler av Vest-Lista, hvor Norberg Fort og Lista Flystasjon med den lange flystripe ligger som markante menneskelige inngrep i utstrakte myr- og heiområder.

På selve Lista er det liten grad av industri, moderne industriell bebyggelse finner en ved regionens grense mot øst fra Huseby og Lundevågen inn mot Farsund by. I Vanse sentrum – det gamle administrative senter på Lista- finner man regionens større institusjoner i et trafikalt knutepunkt rundt tettstedets middelalderkirke, det er også i hovedsak her en finner annen moderne utbygging av boliger. Infrastrukturen på Lista er preget av smale veier som følger terrenget mellom halvøyas større gårdssamfunn.

Utstrakte deler av kystområdene er vernet som landskapsvernområder, områder knyttet til Hanangervann på Flatlista er Ramsarområde for fugl, begge kategorier verneområder har også en vesentlig andel kulturminner. Penne-Jærbergsletta er registrert i forbindelse med registrering av "Nasjonalt verdifulle kulturlandskap".

NIKU's konklusjon: Avgrensningen av en egen Lista-underregion som er sammenhørende med Jæren som landskapsregion forekommer riktig ut fra kulturhistoriske kriterier (se fig 14).

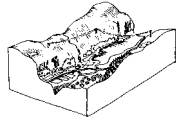
Det historiske landskapet er dog betydelig mer lesbart på Lista enn på Jæren, hvor jordbrukets modernisering, modernisering av bebyggelse, boligbygging, infrastrukturbygging og industrialisering har kommet lenger.

Figur 14. Fordeling av totalt antall fornminner per 10 x 10 km rute i Vest-Agder. Som man ser skiller Lista seg ut også i forhold til resten av kysten, og markant i forhold til resten av fylket (total antallet er 2 976).

4.4 Landskapsregion 1 SKAGERRAKKYSTEN

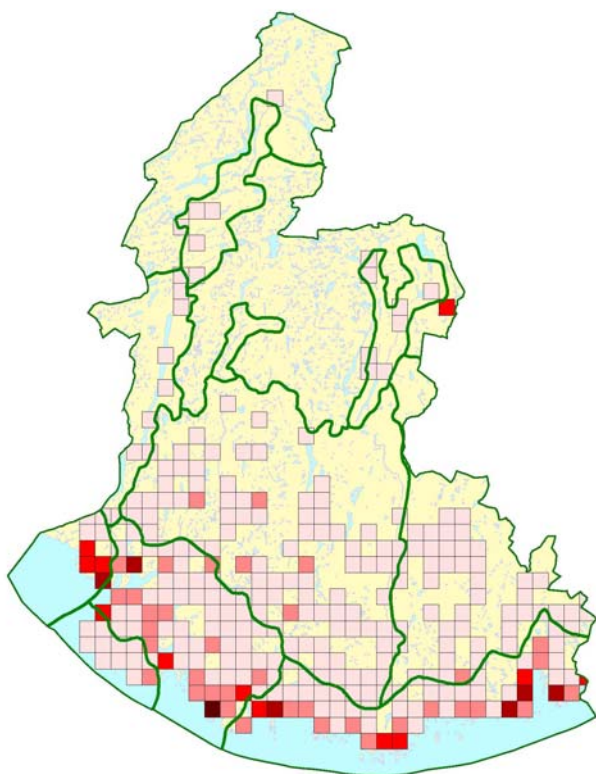
NIJOS beskrivelse (hele regionen; se vedlegg):

BEBYGGELSE OG TEKNISKE-ANLEGG * en av landets mest utbygde regioner * los-, fiskebonde- & øygardsbruk, fyr, uthavner og hvite byer	Bosettingen har kontinuitet fra forhistorisk tid, og gravrøyser fra bronse- og jernalder ligger ofte strategisk langs kystleia. Dagens bebyggelsen er tettest i ytre del av Oslofjorden, samt langsetter Agderkysten. Større byer- og tettsteder ses ofte langs fjordløp eller ved store elveutløp. Byene har ofte bakgrunn fra trelasteksport, handel, sjøfart, hvalfangst og/eller industri, og eldre arkitektur fra ulike tidsepoker er ofte godt bevart. Dette gjelder særlig Sørlandsbyene, men også mindre tettsteder og uthavner. Mye av de siste tiåras boligutvikling har skjedd rundt bykjernene, ofte på skrinne knauser og koller i byenes bakland eller langs fjordløp, mot skjærgård eller større sund. En enorm framvekst av fritidshus har gjort at attraktive strandtyper og store deler av skjærgårdens bakland er nedbygd og privatisert. Tilgjengeligheten til strandlinja er de fleste steder dårlig. På Sørlandet trekker hovedveier i kystens bakland med seg kjøpesentra, service- og industrietableringer, og flere bykjerner har stagnert.	**
LANDSKAPSKARAKTER * langstrakt og svært variert region * kyst og skjærgårdspreget viktig for avgrensning, sammen med klima og landformer * fra hav til skog * <i>ytre skjærgård</i> goldt og værhardt, snau vegetasjon * lite bebyggelse, urørte områder * fyrtårn, losbruk * <i>indre skjærgård</i> * landets mest utbygde rekreasjonsområde * småbåtparadis * enorm utbygging * uthavner, øygårder * omfattende tilgroing av gml. inn-/utmark * lite tilgjengelig og veldig privatisert * <i>stor øyer og fjorder</i> * byer og tettsteder * <i>jordbrukslandskap</i> * mellom sjø og skog * Sørlandet; småskala, nedlegg./gjengroing * Vestfold; Storskala & intensiv drift. Stort press på verd.f. jord * <i>skoglandskap</i>	Regionen strekker seg fra svenskegrensa til <i>Hidra</i> i <i>Vest-Agder</i>. Landskapet varierer, men kan i grove trekk deles i noen få hovedtyper; ytre skjærgård, indre skjærgård, storsund og fjordløp, samt et bakenforliggende jordbruks- og skoglandskap. Selv om kysten ofte brukes som et billedelig kjennetegn på regionen, så er avgrensingen vel så mye tuftet på landformer og løsmasser. Store deler av regionen mangler nemlig nærkontakt med sjøen, men mange oppstikkende knauser og leiravsetninger viser at skjærgården her har gått på land. Også et gunstig klima er av betydning for avgrensingen, bl.a. pga. et varmekjært planteliv som i Norge kun finnes her. Dette gjelder særlig for deler av <i>Sørlandet</i> hvor ulike eike- og edellauvskogter i bakland er et særtrekk. I den aller ytterste skjærgården preges landskapet av værhard beliggenhet. Her dominerer glattskurte svaberg og bergkoller, mens vegetasjonen helst består av lyng- og grashei. Her fins også enkelte flekker av den tidligere svært så utbredte atlantiske kystlyngheia. Det er en kulturmarkstype som i dag forsvinner. Spesielle kulturmiljøer er værutsatte fyr og eldre los- eller fiskebondebruk. Fritidsbebyggelse fins det lite av. De ytre skjærgårdsdeler utgjør "urørte" naturområder. Det indre skjærgårdslanskapet er landets mest utbygde rekreasjonsområde. Dette er først og fremst småbåteierens paradys. Blant et virvar av øyer og holmer skaper sund og kiler utallige farbare vannveier. Ellers preger særlig bebyggelsen den indre skjærgården. Her finnes hus, hytter eller buer på nesten hver en øy og holme, og det aller meste av den indre skjærgården er privatisert. Av kulturmiljøer framheves gamle uthavner og enkelte tradisjonelt drevne øygardsbruk. Omfattende gjengroing eller forsumping av tidligere innmark, utmark og lynghei har endret skjærgårdslanskapet betydelig siste 50 år. Beitedyr har forsvunnet, og kratt og skog har etablert seg. Kombinasjonen av tette kjerr, private stier/eiendommer gjør at småøyenes "innland" ofte er lite tilgjengelig. På store landnære øyer, halvøyer og fjordløp ligger regionens boligområder, tettsteder og byer. Selv om denne delen av regionen er forholdsvis smal, innehar den likevel en av landets mest folketette områder. Langs de tettstedsnære deler av kystlinja er det et enormt utbyggingspress, og det meste av strandlinja og de nærmeste landarealene er nedbygd. I større tettsteder og byer ligger også en del sjøtilknytt småindustri langs sjøen. Spesielle kulturmiljøer er eldre trehusbebyggelse, regionens hvite byer. Til tross for stort arealpress finnes det også her enkelte større ubebygde områder. Det gjelder særlig langs fjordarmer med bratte storforma fjordsider. Regionens jordbrukslandskap danner de fleste steder en overgang mellom kysten og skoglandskapet innenfor. De fleste steder på Sørlandet ses dyrka mark som langsmale teiger innunder lave bergdrag, beiter i raviner eller som åpne eng- og åkerflater i større forsenkninger. I kystnære områder er mange småbruk nedlagt, med nedbygging og gjengroing som konsekvens. I Vestfold ligger jordbruksområdene stort sett på løsmassene fra den store morenen <i>Raet</i>, eller på elveavsetninger nederst i vassdragene. Her produseres korn og tidlige grønnsaker. Det er også i disse jordbruksområdene at befolkningspresset er størst og hvor fylkets byer ligger. Presset er derfor ekstra stort på den, i nasjonal sammenheng, særdeles verdifulle dyrka marka. I avgrensning mot tilstøtende regioner, men også på halvøyer og rundt større jordbruksområder, fins store skogsområder. Her ligger regionens skogsgårder, ofte som spredte enkeltgårder. En stor bygningsmasse viser ofte gårdenes tilknytning til skogen. Mange mindre bruk er nedlagt	

NIKU's forslag til kulturbeskrivelse for Vest-Agders del av landskapsregionen

(dersom prosjektet hadde utført en analyse for hele landskapsregionen ville resultatene for resten av Skagerrakkysten, fra Hydra og fram til Svenskegrensa også blitt flettet inn i teksten).

Den eldste dokumenterte bosetning er fra vel 7000 f. Kr., bosetningssporene knytter seg i hovedsak til gamle strandlinjer, fra Søgneområdet og vestover ligger etteristidens havnivå under dagens 0-kote (fra ca 0 ved grensen Kristiansand/Søgne og synkende vestover ytterst på kysten), og det er her dokumentert submarine lokaliteter fra steinalderen. De arkeologiske spor viser en kontinuerlig bosetning fra denne periode og frem til i dag. Mest markant av de eldste kulturminnene representeres av gravhauger og gravrøyser fra bronse- og jernalder, disse fordeles seg litt forskjellig i landskapet, røysene ligger ofte helt ytterst på kysten og markerer kystleia (fig. 15).

Figur 15. En analyse av fordelingen av røysene i forhold til arealenhet dyrkbar mark viser at det er en klar relasjon mellom disse utbredelse og den knausete kysten av fylket. Hypotesen er at røysene markerer leden langs kysten. Figuren viser at det både ved Lindesnes og ved Lista finnes en indre lei. Røysene ligger her relatert til eid hvor båtene ble trukket over land til en indre lei hvor en trygt kunne ferdes, istedenfor å ta de meget farlige passasjer utenom Lindesnes og Lista.

Bilde 4 og 5. Blant de registrerte fornminnene er gravrøysene og -hauger de mest vanlige. Den geografiske fordelingen av disse to gravminnene er også ofte tydelig, nemlig at man gjerne ser gravrøysene langs kystleden og andre ferdselsveier, mens gravhaugene ofte er relatert til dyrka mark. Bilde 4 er fra Grimstad, 5 fra Lista.

Det er stor grad av kontinuitet mellom jernalderens helligsteder og middelalderens kirkesteder.

Gårdsbebyggelsen er relatert til et småskala jordbruk, som tradisjonelt har vært kombinasjonsbruk for fiskerbønder, gårdene var relativt små. Fiskeriet har i det hele tatt preget regionens økonomi, levevis og utvikling i lange perioder. Dette gjelder først og fremst silde-, makrell og laksefiske, særlig inntektbringende har det omfattende hummerfisket vært. De forskjellige typer fiske har satt sitt preg gjennom installasjon av fiskeinnretninger, for hummerfisket gjelder det store hummerkistanlegg i skjærgården, noen av disse finnes fremdeles. Fiskeeksporten har sammen med trelasteksport dannet et viktig grunnlag for regionens havnebyer.

Godt bevarte uthavner med trehusbebyggelse med aner tilbake til seilskutetiden og betydning bakover til forhistorisk tid er et særpreget innslag langs ytre kyst. Her finnes også rester av skipsbyggerier. Mange, nå fredete, fyr og sjømerker preger den ytre utsatte kyst og skjærgård, heriblant Norges sørligste og eldste på Lindesnes.

Dagens bebyggelse er markant tettest på ytre del av kysten. Byer- og tettsteder ligger relatert til fjorder og ved større elvers utløp. Byene har bakgrunn fra trelasteksport, handel, sjøfart, fiske og/eller industri. Spesielt har hollenderhandelen helt tilbake til senmiddelalderen og seilskutetiden bidratt til utvikling av Vest-Agders byer som ligger med sin karakteristiske hvite trearkitektur som perler på rad med ca. 30 km avstand langs hele kysten. Generelt er bykjerner, byens alderdommelige struktur og bebyggelse godt bevart. Bare Kristiansand skiller seg ut som fylkets administrative senter og Sørlandets moderne port mot utlandet, hvor murbebyggelse fra det 19. århundre, byfornyelse fra 1960 og -70 tallet, industri og moderne havnebebyggelse dominerer havnefrontene.

Mye av de siste tiåras boligutvikling har skjedd rundt bykjernene, ofte på skrinne knauser og koller i byenes bakland eller langs fjordløp, mot skjærgård eller større sund. En enorm framvekst av fritidshus har gjort at attraktive strandtyper og store deler av skjærgårdens bakland er nedbygd og privatisert. Tilgjengeligheten til strandlinja er de fleste steder dårlig, en søker å bøte på det ved omfattende kystsonerplaner. På Sørlandet trekker hovedveier i kystens bakland med seg kjøpesentra, service- og industrietableringer, og flere bykjerner har stagnert.

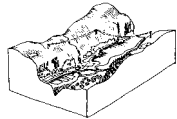
Nasjonal registrering av verdifulle kulturlandskap: Tranevåg (Farsund kom.) Bordvika, (Lyngdal), Svinør (Lindesnes) og Feda (Kvinesdal).

NIKU's konklusjon: Analyser av kulturminnesammensetningen indikerer at Skagerrakkysten har utsagnskraft som landskapsregion langs en smal stripe av kystlinjen som er omtrent 10 km bred. Kulturhistorisk er hele denne kyststripes bebyggelse først og fremst relatert mot ferdsel til sjøs, handel og utnyttelse av sjøens ressurser, og industri og næringer relatert til dette. Jordbrukets betydning i denne sammenheng har vært marginal. Kommer man derimot mer enn 10 km inn i landet overtar jord- og skogbruk som dominerende næring. Noe som preger bebyggelsen.

NIJOS' landskapsregion Skagerrakkysten er derfor noe bredere enn det en etter rent kulturhistoriske kriterier ville anbefalt.

4.5 Landskapsregion 5 SKOG- OG HEIBYGDENE PÅ SØRLANDET

NIJOS beskrivelse (hele regionen; se vedlegg):

BEBYGGELSE OG TEKNISKE-ANLEGG * spor etter tidl.bosett. * spredtbygd, tynt befolket; flest i dalene * variert byggeskikk * fra små beskjedne bruk til "skogsgods" * sagbruk & gruvedrift * kronglete veinett	Regionen, og særlig heitraktene, har mange minner etter tidligere bosetting. Jordbruksbosettingen har røtter tilbake til jernalder og vikingtid. Her er både fornminnefelt, gravhauger og spor etter ødegårder fra folkevandringstid og fram til 1900. Regionen har alltid vært spredtbygd og tynt befolket, med mest bebyggelse i de store dalførene. Byggeskikken varierer. I <i>Agder</i> viser eldre bygningsmasse typiske sørlandske trekk. Her er både den "Mandalske Stueform" og 1800-tallets typehus, "4-vinduers-huset" i senempire eller sveitserstil, fortsatt vanlig. Skogsgårdene i <i>Telemark</i> har mer typisk "Østland-karakter". Arbeiderboliger knyttet til skogbruk, jernverk og gruvedrift har enkelte steder vært utbredt. Husa på regionens gårdstun framstår ofte fra mellomstore til nøkternt små, og særlig de minste kan ofte danne beskjedne blikkfang. Med sin sterke tilknytning til skogens ressurser har regionen også flere store og ruvende gårdskompleks. Nyere typehus har ikke etablert seg like sterkt på regionens gårder som man ser i mer typiske pressregioner, men også her er tendensen økende. Moderne typehus preger til gjengjeld mange boligstrøk i regionens få og spredte tettsteder. Her er ellers flere sagbruk og treforedlingsindustri. Minner etter ulike typer gruvedrift fins flere steder. Veinettet følger ofte hoved- og sprekkedaler på en kronglete ferd fra bygd til bygd.	*
LANDSKAPSKARAKTER * barskogen karaktersetter regionen * avviker øvrige skog reg. pga. mer oppsprukne landformer * "rotete" åsterreng og korte sprekkedaler * lengre hoveddaler; = orienteringsakser * hyppige overganger mellom landsk.rom * vei fra bygd til bygd * hus og innmark ofte godt synlig; kjærkomne lysninger * lysåpne/glisne overganger mellom eng og skog = tilgrodd * småbruk; vanligst - beskjedne gårdstun * enkelte store gårder; stor bygningsmasse * nedlegg.& fraflytt.; jevn tilbakegang * 4 nasj.verdf. kultsk.	Regionen mangler det storslagne, men er rik på idyller. Barskogen er det fremste kjennetegnet, og karaktersetter samtlige av regionens landskapstyper. Enten i total dominans i store sammenhengende skoglandskap, eller som markant innramming rundt vann eller småskala innmark. Sammenlignet med andre store barskogsdominerte landskapsregioner, så avviker regionen med sin blanding av åsenes oppsprukne bergkoll- og sprekkedalstopografi og enkelte store daldrag. Mest slående oppleves likevel det "rotete" terrengpreget ved krysskjøring gjennom regionen. Veiene slynger seg her ofte gjennom korte, smale skogsdaler eller over smååser og mellomstore høydedrag. Særlig nede i sprekkedalene er siktstrekningene ofte korte, og her åpner nye små landskapsrom seg bak hver en stor bergkoll. I vest har regionen flere store og atskillig mer langstrakte dalfører som fører ned mot kysten. De nyttes gjerne som geografiske orienteringsakser for folk uten kjennskap til regionens spredte innsjøer, vann, bygder og sidedaler. Svingete veier, tett omkranset av bar- og blandingsskog, gir hyppige overganger mellom mange små landskapsrom. Men, til tross for innslag av nakne bergflå, myr, våtmarker, vann og elver, gir likevel skogen og de gjentakende landformene regionen et noe ensformig preg. De fleste av veiene slynger seg på gammelmåten fra bygd til bygd. Dette gjør både eng, tun og øvrig bebyggelse bedre synlig fra gjennomfartsveiene. Spredte jordbruksområder med enten enkeltbruk, partre gårder eller mellomstore grender danner kjærkomne lysninger i skoglandskapet. Men både skogen og dalsidene står ofte tett og beklemmende rundt. En mildere overgang mellom eng og skog forsvant da tidligere skrapslåtter og gårdsnære beiter ble nedlagt og grodde igjen med lauv. For de fleste bygder betyr skogen mer enn jordbruket, og skogsdrift preger både næringsliv, bosetting og kulturmiljøer. Der det er storskog er det også ofte store eiendommer, og stedvis kan det være langt mellom folk - både i kilometer og bygningsmasse. Små bruk med små bygninger og liten eiendom er vanligst, mens noen gods og storgårder med staselige hovedhus, stabbur og låve, ligger mer spredt. I typiske jordbruksbygder er forskjellene mindre, og gårdstuna mer like. Nedlegging/fracflytting har allerede over lengre tid preget perifere deler av regionen. Særlig i hei-områdene. Regionalt sett er jordbruket inne i en jevn fase av tilbakegang. Både fordi nedlagte gårder gror igjen og ved at stadig mer marginal innmark/beiter på særlig leid innmark går ut av drift. Dersom nedlegging/fracflytting av regionens mange småbruk og grender øker ytterligere, vil også landskapet bli fattigere på både inntrykk og muligheter. For en region, som bl.a. huser noe av Norges mest familievennlige vassdragsnatur, vil en slik svekkelse av infrastruktur, kulturmangfold og menneskelige ressurser også forringe mulighetene på landskapsbasert turisme. <i>Nasjonalt verdifulle kulturlandskap:</i> 4 omr. <i>Kvisli</i> (Vegårshei), <i>Melås</i> og <i>Eigeland's verk</i> (Gjerstad) og <i>Tveiteraet</i> (Birkenes). <i>Nasjonalparker;</i> ingen. <i>Store urørte naturområder;</i> ingen (veier/kraftutb.).	

NIKU's forslag til kulturbeskrivelse for Vest-Agders del av landskapsregionen

(dersom prosjektet hadde utført en analyse for hele landskapsregionen ville resultatene for de østlige regiondeler som ligger i Aust-Agder og Telemark også blitt flettet inn i teksten).

Selv om det er spor i de indre deler av Vest-Agder fra stein- og bronsealder er det først med folkevandringstidens (jernalder) landnåm at fast jordbruks bosetning etableres i indre deler av fylket. En må anta at det har vært i kombinasjon med utmarksnæringer, selv om sporene etter f.eks jernvinner og fangst av elg fortsatt er sparsomme i Vest-Agder. Regionen har for øvrig markante og rike lokaliteter fra jernalderen. Disse er ofte knyttet til forhistoriske kommunikasjonsknutepunkter, særlig der hvor ferdsel over heia mellom dalførene møter elven som ferdselsåre og hvor dalene utvider seg. Snartemo og Tingvatn i Hægebostad og Sosteli i Åseral er eksempler på slike lokaliteter, som representerer tre av fire viktige elementer i regionens forminnbestand: graver nært relatert til gården, tingsteder og hedenske helligsteder, og større og relativt komplette gårdsanlegg. Stedvis vil en også finne bygdeborger i denne region. Det er stor grad av kontinuitet mellom de hedenske gravplasser og helligsteder og de middelalderske kirkesteder.

Kulturminnene er i overveiende grad knyttet til dalbunnen hvor det både er et gunstig lokalklima og gode lettdyrkede løsmasser. På heigårdene i regionen består jorden mest av myr og muldjord, men det meste av jordbrukbebyggelsen helt fra det første landnåm er lokalisert i dalbunnene langs de nord-sørgående vassdrag, på lettdyrket sandjord. I de større utvidelser i dalførene navnlig i nedre deler av Topdal, Torridal, Søgne, Mandalen, Undalen, Lyngdal og Kvinesdal er det gjennomgående snakk om lett dyrket mark, mens heigårdene er bakkete og småknausete. Eiendommene er gjennomgående små. I østre del av regionen ble en egen bygningstype introdusert for omtrent 150 år siden – gjennomgangsbygningen - hvor vedskjul, bryggerhus og verksted forbinder boligdel og uthus, slik at bygningssmassen blir tre-lenget. I indre deler av regionen bygget man på skogsgårdene ofte større hovedbygninger i 2 etasjer. Den "mandalske stueform" og 1800-tallets typehus, "4-vinduers-huset" i senempire eller sveitserstil er fremdeles lesbare og karakteristiske elementer i gårdsbebyggelsen.

Skogsdrift kombinertes tradisjonelt med jordbruk, beite, jakt og fuglefangst og mange steder også med småindustri relatert til treforedling. Det har også på tidlig 1900-tall vært en del meierier og ysterier. Regionen har i tidligere tid hatt flere smalsporete jernbaner, en del av Setesdalsbanen er bevart i Vennesla. Dagens Sørlandsbane ligger også hovedsaklig i regionen. Smale alderdommelige veier følger landskapets trekk og dalførene forbindes ved et tverrgående veisystem over heiene i indre deler av regionen.

Trelasthandelen har røtter tilbake til Hollenderhandelen i sen middelalderen og har tradisjonelt vært viktig i regionens næringsliv, i nyere tid først og fremst i den østlige del av regionen. Flere større sagbruk har preget regionen og fløtning har etterlatt større tekniske kulturminner i form av sager og store oppbygde tømmerrenner. I dag er fremdeles Boen og Hunsfoss større treforedlingsbedrifter. I regionen finner en flere små industristeder bygget opp rundt mindre lokale kraftstasjoner, slik som Sjøllingstad. Knaben danner et eget lite, men nesten utdødd, gruvesamfunn innerst i Kvinesdalen i vest.

Selv om flere av vassdragene er regulert og kommunene mottar inntekter fra moderne kraftproduksjon, som også har etterlatt seg imponerende tekniske installasjoner i vassdragene, så er den generelle tendens at innlandsbygdene med sine små administrative sentre stagnerer eller fraflyttes. Jordbruket er marginalt og gjenvoksingen går fort, det foregår derfor ikke omfattende nybyggeri verken for bolig, industri eller infrastrukturformål.

Nasjonal registrering av verdifulle kulturlandskap; Feda og Salmeli (Kvinesdal kom.) og Øksendal (Sirdal kom.)

NIKUs konklusjon:

Kulturminnefordelingen i regionen Skog og heibydene på Sørlandet, stemmer i det store og hele godt med NIJOS' avgrensning. Regionen bør dog i forhold til kulturhistoriske kriterier strekkes lenger ut mot kysten, slik at den begynner ca 10 km, stedvis faktisk kortere fra kysten.

Mot region 14, hvor det nesten ikke er registrert kulturminner stemmer grensen meget godt.

Ordinasjonsanalysen samstemmer godt med vårt kjennskap til fylket, som tilsier at det går et øst-vest skille i kulturminnematerialet. Det er tale om flytende overganger som sannsynligvis ville vært relevante for inndeling på et underregionnivå. I Vest-Agder skal man ikke overse viktige ferdselsårer som har gått på tvers mellom dalførene, diagonalt mellom sjøen i sørvest og innlandet i nordøst. Denne ferdsel forklarer visse svært rike bosetninger helt tilbake til folkevandringstid, som for eksempel Snartemofunnene og Sosteli-gårdsanlegget. De ligger langs disse viktige historiske kommunikasjonslinjer, hvor samfunnet i dag ikke lenger har like markante knutepunkter.

Ordinasjonsanalysen underbygger i tillegg det forhold at noen tydelige tradisjoner i byggeskikk har sitt skille i Vest-Agder. Vest-Agder er kulturhistorisk karakteristisk som et fylke hvor tradisjoner fra øst og vest møtes. Dette medfører at visse morfologiske trekk ved konstruksjonsmåter deler fylket i to. Grindbyggings tradisjonen som ellers er kjent fra Vestlandet strekker seg et stykke inn i Vest-Agder. Mens Kristiansandsområdet er den vestligste del av landet hvor stående panel brukes i den karakteristiske hvite trebebyggelsen, liggende panel overtar fra Kristiansand og vestover.

5. Spørsmål som prosjektet skulle besvare

I prosjektbeskrivelsen av 26.10.2002 satte NIJOS/NIKU opp noen spørsmål som vi ønsket å belyse gjennom dette prosjektet. Disse spørsmålene blir diskutert nedenfor:

Hvilken effekt for inndeling og beskrivelse ville økt vektlegging av kulturhistoriske kriterier føre til?

Et viktig utgangspunkt for prosjektet er å vurdere den kulturhistoriske dimensjonen i landskapet opp mot landskapskomponentene som er lagt til grunn i både avgrensning og beskrivelse av de ulike geografiske nivåene (jf. figur 2). Vi ønsket også å vurdere opprettelsen av en spesifikk landskapshistorisk komponent, bl.a. for å se om dette bedre fanger opp den historiske dybden enn komponentene *Jordbruksmark, Bebyggelse og tekniske anlegg* og *Landskapskarakter*.

Analysen som er gjennomført for de tre regionene i Vest-Agder viser at det i det store og hele er viktige sammenhenger mellom landskapsregioninndelingen og den kulturhistoriske komponent. Den største del av kulturminnene kan statistisk påvises å ha sammenfall med dyrkbar mark (se også Skar et al 2002). I kystmiljøer er det imidlertid også andre forhold som spiller inn, slik vi bl.a. så for kystrøysene og andre kulturminner som direkte relaterer seg til bruken av kystens farled, havner og ressurser, for eksempel i landskapsregionen Skagerrakkysten.

Stedvis vil det være aktuelt å diskutere grensdragningen mellom regioner, fordi kulturelle relasjonelle forhold spiller inn og overstyrer relasjonen mellom natur og kultur. Slike forhold avspeiler f.eks. viktige kontakter mellom mennesker i geografiske regioner i bestemte perioder, og kan komme til uttrykk i særtrekk ved bygningstradisjonen eller geografiske forskjeller i spredningen av visse fornminnetyper. Et eksempel på dette er steinringene, ”domar-ringene”.

Vi ser i analysene fra landskapsregion 1 og 5 at kulturminnematerialet dels skiller ut en smale kystlinje med egne karakteristika, og dels at det finnes en øst-vest gradient i kulturminnematerialet, som skyldes at nettopp i Vest-Agder i flere kulturhistoriske perioder har det vært et kulturelt skille omtrent midt gjennom fylket. På 1800-tallet under seilskutetiden, hvor nettopp store deler av bebyggelsen og mange av dagens kulturmiljøer ble etablert og fant sitt dominerende preg, gjorde en slik trend seg gjeldende. Da reiste store deler av befolkningen i vestre del av fylket til Bergen og oppover vestkysten for å jobbe, mens befolkningen fra østre del av fylket reiste til Kristiania og søkte hyre der. Slike kulturelle kontakter har med sikkerhet medført at det har oppstått forskjeller i bygningstradisjon vest og øst i fylket, inspirert av de tradisjoner som rådet der man hadde sin hyppigste kontakt. Den litt senere kontakt med Amerika har på samme måte – spesielt på Lista hvor kontakten fremdeles er nær – hatt betydelig innflytelse på fargesetting og bygningsdetaljer, pluss at denne pendling mellom to nasjoner har stor indirekte innflytelse på jordbrukets utvikling og struktur.

I et meget overordnet perspektiv, som jo landskapsregionene representerer, kan kulturmiljøene imidlertid ses som tett knyttet til landskapets morfologi og ressurser, og det representerer derfor ikke noe problem at det er naturmessige forutsetninger som styrer landskapsregionenes inndeling.

En metodisk svakhet ved det foreliggende prosjekt er at man kun har valgt å teste landskapsregionene i ett fylke. Dette var et pragmatisk valgt som dels hadde med kulturminnedataenes beskaffenhet og status å gjøre og som dels hadde med prosjektets dimensjonering å gjøre.

Det er litt vanskelig på grunnlag av den foreliggende geografisk avgrensede analyse å si om modelleringen og beskrivelsen av en hel ”Skagerrakkystregion” ville representert et problem.

Hvilke eventuelle endringer av inndeling på region- og underregionnivå er aktuelle?

Så lenge den romlige tilnærmingen blir bevart, kan ulike endringer være aktuelle. Det kan imidlertid være at en tidsdimensjon og/eller en funksjonell dimensjon relatert til kulturmiljø-sammenhenger går på tvers av landformer. Dersom slike kulturmiljøsammenhenger skal overstyre grensedragningene vil man røre man eventuelt ved det etablerte systemets fundament.

Dette prosjektet har imidlertid vist at analyser av kulturminnedimensjonen på landskapsregionnivå, kan aktualisere en endring av grenser mellom ulike landskapsregioner. NIJOS stiller seg også positiv til at dette gjøres. Men det må likevel være en forutsetning at en slik grensejustering skjer som følge av et omfattende og landsdekkende prosjekt tilsvarende det prøveprosjektet som her er utført, samt at eventuelle revisjoner gjøres samtidig. Dette særlig av hensyn til *eksterne* brukere som allerede har lagt egne data inn referansesystemet, bl.a. Norsk institutt for landbruksøkonomisk forskning (NILF), SSB og LD.

Tabellen under viser hvilke grensejusteringer som kan være aktuelle å foreta på ulike *underregioner* i Vest-Agder (som danner grunnlaget for landskapsregionene).

UNDERREGION	MERKNADER
01.04 Sørlandskysten	Bør endres. Regionavgrensningen i Vest-Agder fremstår for bred slik den er avgrenset i dag. Hele landskapsregion 1 <i>Skagerrakkysten</i> bør ikke gå lenger enn maks 10 km inn i landet. Dvs at den mer rendyrket beskriver dens særegne ”utadvendte trekk”, hvor selve kysten, dens ressurser og ferdsel har hatt en dominerende betydning for kulturminnene og kulturmiljøene i regionens umiddelbare bakland.
01.05 Lyngdalsfjordene,	Bør endres. Regionavgrensningen i Vest-Agder fremstår for bred slik den er avgrenset i dag. Bør ikke gå lenger enn maks 10 km inn i landet. Samme som over.
05.01 Skog- og heibygdene på Sørlandet og i Telemark	Bør endres. Regionavgrensningen i Vest-Agder kan stedvis trekkes atskillig lenger ned mot kysten. Landskapsregion 5 <i>Skog- og heibygdene på Sørlandet</i> blir således noe bredere og tar med seg mer av de – sørlige, men likevel ”innadvendte” – jordbruks- og skoglandskapene som preger innlandets kulturmiljøer i denne del av landet.
05.02 Åseral	Beholdes. Virker å ha en logisk avgrensning i dag, og grensen samstemmer godt med kulturhistoriske kriterier.
05.03 Knabendalen	Beholdes. Virker å ha en logisk avgrensning i dag. Underregionen skiller seg også fra 05.1 og 05.3 ved å ha få kulturminner (ingen fornminner, noe SEFRAK).
14.01 Åseralsheiane	Beholdes. Virker å ha en logisk avgrensning i dag, og grensen samstemmer godt med kulturhistoriske kriterier.
19.03 Lista.	Beholdes. Virker å ha en logisk avgrensning i dag, og grensen samstemmer godt med kulturhistoriske kriterier.
22.01 Øvre Sirdal	Beholdes. U.regionen skiller seg klart fra øvrige u.reg. i Vest-Agder, med kulturminner knyttet til fjellbygder.

Kan underregionene kombineres på nye måter?

Det er viktig å poengtere at det er de 444 underregionene som danner byggsteinene i det nasjonale referansesystemet for landskap. Det er her den mest detaljerte avgrensningen er foretatt, nemlig på kart i målestokk 1: 250 000 *over hele landet*. Et direkte resultat av dette utprøvningsprosjektet er at NIJOS nå oppfordrer andre eksterne institusjoner til å knytte sine ulike egenskapsdata til underregionene, og ikke som tidligere til landskapsregioner eller jordbruksregioner. Dette innebærer at man fortsatt oppfordrer til å bruke landskapsregioner/jordbruksregioner som rapporteringsenheter, men at dersom en endring i fremtiden skjer i referansesystemet ved f.eks. flytting av underregioner til andre landskapsregioner/jordbruksregioner, så vil ikke dette påvirke de analysene som evt. er interessante for å se på endringer over tid.

NIJOS stiller seg utgangspunktet positiv til at landskapsregioner og underregioner kan kombineres på nye måter. Men, dersom dette medfører store endringer i forhold til dagens *landskapsregioninndeling* bør et slikt produkt framstå som en egen tematisk kulturminneinndeling, basert på referansesystemets 444 underregioner. Et eks. på et slikt temalag kan være å ta ut alle underregioner med samiske kulturminner, noe som ville ha innbefattet mange ulike landskapsregioner.

Det er også særlig på underregionnivået det kan være aktuelt å flytte en underregion over til en annen landskapsregion. I Vest-Agder var dette også en aktuell problemstilling bl.a. ved plasseringen av underregion *22.1 Sirdal*.³

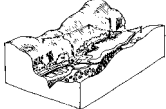
NIJOS har imidlertid tidlig i prosjektet gjort oppmerksom på at evt. grenseforskyvninger vil gi nye arealstørrelser som påvirker både eksisterende landskapsbeskrivelser og ulike statistiske data som er knyttet opp mot regionene. Slike grenseforskyvninger vil særlig få negative konsekvenser for beskrivelsene av landskapskomponent *jordbruksmark*, som pr. i dag innehar omfattende arealrelatert jordbruksstatistikk. Defineringsen av kulturmiljøsammenhenger vil imidlertid kunne være et korrigerende verktøy for en bedre forståelse av sammenhengen mellom de ulike landskapskomponentene

I dette utprøvningsprosjektet er det lite som tyder på at en integrasjon av kulturminnetemaet i referansesystemet vil "kreve" en annerledes sammenstilling av underregioner til "nye" landskapsregioner. Dette har da heller ingen særlig hensikt da 45 landskapsregioner likevel anses å være for mange til å gi noen god nasjonal oversikt. Mer interessant er det kanskje å vurdere om et tilsvarende landsdekkende prosjekt som her er utprøvd vil avdekke kunnskap som åpner for en evt. dannelse av *kulturminneregioner* på samme geografiske nivå som dagens jordbruksregioner, men hvor det altså er underregionene som er byggsteinene og ikke landskapsregionene.

³ Ordinasjonsanalysene for alle kulturminner i Vest-Agder viste at NIJOS trolig har gjort rett i å skille Sirdal fra de øvrige landskapsregionene i Vest-Agder, da kulturminnesammensetningen her skiller seg markant ut fra resten av fylkets kulturminner (jfr.fig.10). Sirdals kulturminner bar preg av små fjellgårder, og et markant innslag av jakt, fangst og utmarkrelaterte kulturminner. Det hadde derfor vært meget interessant å sett analysen av Sirdals kulturminner i sammenligning med naboregionene mot vest, nemlig landskapsregion *22 Midtre bygder på Vestlandet*, som underregionen i dag er plassert i.

Hvordan kan beskrivelsene av regionene suppleres for å danne et bedre kunnskapsgrunnlag for ivaretagelse av kulturmiljø i landskapsforvaltningen?

Regionene samstemmer såpass godt både på landskapsregion og på underregionnivå at vår konklusjon er at systemet kan danne et godt grunnlag for kulturminneforvaltning, såfremt det bygges ut med en kulturminnemodul. Det er derfor viktig at forvaltningen vurderer de kulturminnebeskrivelsene som nå foreligger etter denne innledende "øvelse", og ser på om den typen kulturminneinformasjon som er inkludert er slik man ønsker den. Det bør også vurderes om det skal utarbeides en egen mal for hvilke tidsepoker som skal beskrives i samtlige regioner. Et mulig forslag er å sette kulturminnebeskrivelsene inn i et eget standardisert skjema, tilsvarende de som brukes ved landskapsbeskrivelser, men hvor tidsdybde erstatter landskapskomponenter.

	LANDSKAPSREGION 5 SKOG- OG HEIBYGDENE PÅ SØRLANDET KULTURMINNER KULTURMINNER KULTURMINNER	FORE- KOMST ***
STEINALDER		-/*
BRONSEALDER		-/*
JERNALDER		*
MIDDELALDER		-/*
1537 – 1945		***
1946 – 200x		***
TOTAL INNTRYKK		

Figur 16. Eksempel på standardisert skjema for kulturminnebeskrivelser relatert landets 45 landskapsregioner.

Det understrekes imidlertid at det er uvant for kulturminnefagmiljøene å jobbe på et så overordnet geografisk nivå som det landskapsregionene representerer. Man bør derfor tillate seg å stille spørsmål ved hvor direkte forvaltningsrelatert informasjon på et så overordnet nivå er.

På nasjonalt plan bør landskapsregionene etter NIKUs syn ha en slik karakter og beskrivelse at det er mulig å bruke dem som bakgrunn for en overordnet vurdering av effekten av ulike typer inngrep. De bør også kunne danne bakgrunn for rapportering på tildeling av tilskuddsmidler over forskjellige ordninger, og de bør kunne relateres til overvåkingsprogrammer av forskjellig karakter.

Vi mener også at det her er viktig å tenke fremover mot helhetlige saksbehandlingssystemer, og det er naturlig i denne sammenheng å etablere en kulturminnedimensjon i referansesystemet, som er linket dels til registrenes data, som vel i fremtiden vil være oppdatert i høyere grad enn de er i dag og dels til nasjonale miljømål.

Det foreslås at kulturmiljøperspektivet blir en egen komponent under beskrivelsene av hver landskapsregion. En slik løsning vil både samle og tilføye en klarere kulturhistorisk komponent til nasjonale referansesystemet for landskap. Systemet vil slik sett kunne representere et overordnet forvaltningsgrunnlag, og vil på sikt kunne brukes som et hierarkisk oppbygget saksbehandlingsverktøy for ulike sektorer. Kulturminnedatabasene med registerinformasjon om det enkelte kulturminne vil da representere det laveste og mest detaljerte skalanivå, og en oppnår en mulighet for regionvise rapporteringer som i dag ikke finnes.

Forholdet til prosjekt for utvikling av metoder i 3Q

3Q-prosjektet og dette prosjekt har det til felles at det jobbes inn mot den samme tematikk fra forskjellig skalamessig utgangspunkt. Mens det foreliggende prosjekt arbeider fra et regionalt landskapsperspektiv for å påvise regionale kulturmiljø*sammenhenger*, belyser 3Q med sitt utviklingsprosjekt enkelte objekter i kulturmiljøene i forhold til overvåking. Såfremt 3Q utvikles til å ta med en kulturmiljødimensjon i overvåkingsprogrammet vil man komme til å arbeide fra objektnivå til avgrensinger av kulturmiljøer. Det har vært diskutert i styringsgruppen for 3Q-prosjektet om 3Q skal ta sikte på å rapportere på jordbruksregionnivå (se fig1).

6. Konklusjon og anbefalinger

Som et resultat av dette utprøvningsprosjektet vil NIKU og NIJOS konkludere med følgende:

- Et overordnet regionalt landskapsperspektiv vil være et godt arbeidsredskap for både kulturminneforvaltningen isolert sett, men også for en mer sektorovergripende landskapsforvaltning
- Analysen har vist at de eksisterende landskapsregionene vil danne et godt utgangspunkt for en regional inndeling av kulturminner.
- NIJOS er i utgangspunktet åpen for å justere enkelte landskapsregiongrenser dersom ulike kulturminnestrukturer viser at dette er naturlig. En forutsetning er imidlertid at dette ikke går på bekostning av referansesystemets basisfundament, nemlig en romlig tilnærming.
- En integrering av en kulturhistorisk dimensjon til referansesystemet for landskap vil ha to hovedelementer: dels ytterligere analyser for å opprette en egen kulturhistorisk landskapskomponent, dels en gjennomgang og beskrivelse av de enkelte landskapsregionenes kulturminneforekomster og -strukturer relatert til tidsdybde.
- Det er viktig at man ved modernisering av kulturminneregistrene også får tilføyd en landskapsdimensjon. Kulturminneregistrene omfatter ikke dette skalanivå i dag.
- Integrering av kulturdimensjonen til alle av referansesystemets hierarkiske nivåer gir en slik mulighet. Ved for eksempel rapportering av nasjonale miljømål, vil landskapsregioner/ jordbruksregioner være aktuelle.
- Integrasjonen mellom kulturminner og landskapsreferansesystemet vil danne et godt grunnlag for offentlig forvaltning og virkemiddelbruk på tvers av sektorer.

Som et resultat av dette utprøvningsprosjektet har NIKU og NIJOS følgende anbefalinger

Forholdet til kulturminnedatabasene

- Kulturminnedatabasene bør samordnes seg i mellom for å bli compatible, da vil de danne et godt utgangspunkt for mange typer kulturhistorisk analyse blant annet en mer romlig forståelse av kulturminnesammenhenger, som her presentert. En slik registersamordning vil også være av verdi for kulturminnedelen i 3Q-prosjektet og andre miljøovervåkingsformål. Dette arbeidet bør prioriteres høyt.
- Mens NIJOS' nasjonale referansesystem for landskap er organisert mot overordnede morfologiske landskapstrekk, er kulturminnedatabasene organisert mot administrative grenser. Det er viktig at kulturminnedatabasene kan brukes på tvers av de administrative grenser (både kommuner og fylker)

Videreføring i et landsdekkende prosjekt

- Man bør etablere en faggruppe bestående av personer med over-regional kulturminnekompetanse som kan fungere som referansegruppe for et videre samordnet nasjonalt prosjekt.
- Man bør utarbeide en plan for en landsdekkende gjennomføring som gjør det mulig å operasjonalisere integreringen av kulturminnetemaene, slik dette prosjekt viser er mulig. Dette vil også kunne danne basis for etablering av kulturminneregioner tilsvarende jordbruksregioner.

- Man bør foreta en systematisk tilnærming når det gjelder å operasjonalisere tidsdimensjonen i kulturmiljøbeskrivelsene. Et eksempel på et standardisert skjema er vist i fig.16.

Videreføring gjennom utprøving av lokalt nivå (landskapsområde)

- Kulturminnetemaet kan testes mot samtlige geografiske nivåer i referansesystemet.
- Kulturminnetemaet bør også testes mot arealstatistikk hentet fra digitale markslagskart. Dette åpner for å kunne se på kulturminnenes status i forhold til konkrete arealbruksendringer, som f. eks gjengroing, nydyrking eller nedbygging.

7. Litteraturhenvisning

Bruun, Magne. 1983. *"Vurdering av landskapskvalitet"*. Upubl. Utkast til arbeidsopplegg. Institutt for landskapsarkitektur, Ås-NLH.

Direktoratet for naturforvaltning og Riksantikvaren, 2001. *"Strategi for arbeid med landskap"* Notat av 1.12.2001. 18 sider.

Elgersma, Anne 1996. *"Landskapsregionar i Norge, med underregioninndeling. Målestokk 1: 2 000 000."* Trykt kart. Norsk institutt for jord- og skogkartlegging, Ås.

Elgersma, Anne & Asheim, Vidar. 1998. *"Landskapsregioner i Norge – Landskapsbeskrivelser."* NIJOS-rapport 2/98. Norsk institutt for jord- og skogkartlegging, Ås.

Elgersma, Anne & Bruun, Magne. 1998. *"Norske jordbrukslandskap. Kartmålestokk 1:1,5 mill."* Kartplott. Norsk institutt for jord- og skogkartlegging, Ås.

Fairclough, G. (ed.) 2002. *Historic Landscape Characterisation, Template Project Design.* Characterisation Team, English heritage.

Gaukstad Even 2003. *"Nordens landskap. Forprosjekt for oppfølging av den Europeiske landskapskonvensjonen.* Rapportmanuskript pr. 16.01.03. Riksantikvaren.

Hill, M.O. & Gauch, H.G. 1980. Detrended correspondence analysis, an improved ordination technique. *Vegetatio* 42: 47-58.

Moen, Asbjørn. 1998. *Nasjonalatlas for Norge: Vegetasjon.* Statens Kartverk, Hønefoss.

Nordisk ministerråd, 1987. *"Natur- og kulturlandskapet i arealplanleggingen. 1. Landskapsregioner."* Miljørapport 1987:3. Miljøverndepartementet, Oslo.

Puschmann, Oskar 1998. *"Nasjonalt referansesystem for landskap. Bruk av ulike kilder til å beskrive landskapsregioner."* Norsk institutt for jord- og skogkartlegging, Ås. 21.s.

Puschmann, O., Hofsten, J. & Elgersma, A. 1999. *"Norske jordbrukslandskap, en inndeling i 10 jordbruksregioner."* NIJOS-rap. 13/99. Norsk institutt for jord- og skogkartlegging, Ås.33 s.

Puschmann, in prep. *„Nasjonalt referansesystem for landskap. Beskrivelse av Norges 45 landskapsregioner."* Foreløpig utkast. Norsk institutt for jord- og skogkartlegging, Ås. 184 s.

Schou, A. 2002. CHIP -Cultural heritage in planning. I "Evaluating cultural heritage and landscapes. Seminar in Tallinn May 7th-8th 2001. TemaNord . Miljø. 2002:530: 19-20

Skar, B. et al 2002. "Fornminner i skog. Landskapsanalyse basert på geografiske informasjonssystemer (GIS)". I *"Landskapet som kulturminne"*, (ed) Birgitte Skar, NIKU 121:34 - 45

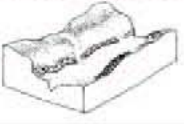
US. Forest Service, 1974. *"The Visual Management System. Agriculture."* Handbook number 462. National Forest, Landscape Management, vol.2, Chapter 1. Washington: U.S. Government Printing Office.

Vedlegg

	LANDSKAPSREGION 1 SKAGERRAKKYSTEN Regionen består av fem underregioner ¹	BE- TYD- NING ***
LANDSKAPETS HOVEDFORM * skjærgård (fjærdkyst) * fjorder og storsund * variert bakland	Regionens ytterste kyst består av lave øyer, holmer og skjær, hvor landarealene oppstykket av utallige kiler og sund. Kysttypen er vanlig i <i>Øst-Skandinavia</i> og kalles "fjærdkyst". Vest for <i>Lindesnes</i> går fjærdkysten over i en bratt klippekyst med fjorder innenfor. Ellers i regionen finnes også enkelte mellomstore fjorder som stikker seg inn i landmassene bak den ytre skjærgården. Regionens bakland varierer mye. I <i>Østfold</i> er et leirbakketerreng i sterk mosaikk med små bergknauser og lave grunnlendte åser vanligst. I <i>Vestfold</i> domineres baklandet av både leire- og morenebakker oppbrutt av større åser, og landskapsrommene er her ofte noe større. Fra <i>Larvik</i> og vestover er åslandskapet rundt fjordene steilere, og går i <i>Aust-Agder</i> etter hvert over i et svært småkupert hei- og sprekkedalslandskap, stedvis oppstykket av enkelte dalganger.	**/**
LANDSKAPETS SMÅFORMER * ytterst; knauser og lite løsmasser, goldt * indre deler frodigere * raet; morenejord	Med få unntak er skjærgården smal, og deler av kyststrekningen er svært eksponert for vær og vind. Pga landhevingen etter siste istid har havet ofte vasket ut finere løsmasser noe som gjør at regionen har relativt sparsom med jordsmonn. Hav- og strandavsetninger fins bare i sprekkedaler og senkninger, i tillegg til noe organiske avsetninger. Store løsmasseavsetninger ses ellers bare i tilknytning til <i>Raet</i> ; et mektig og morenerikt kystland som ligger på fastlandet i <i>Vestfold</i> , og som i <i>Telemark</i> og <i>Aust-Agder</i> dukker opp enkelte steder ute i skjærgården. Utallige oppstikkende knauser, koller og bergdrag har ofte et svært skrint jorddekke eller mangler helt jordsmonn. Det gjelder særlig i de ytre kyststrøk, hvor fjellknausenes nakne bergflater ofte er et særpreg. Lenger inn, i regionens bakland, er jordsmonnet bedre og det golde preget avtar.	***
VANN OG VASSDRAG * utallige sund & kiler * fjorder & store sund * flo - fjære = 30 cm * småvann/skogstjern * store elver, delta	Regionen er mest kjent for sin skjærgård (fjærdkyst) hvor utallige små sund og kiler skiller fastland, øyer, holmer og skjær og danner en svært flikete kystkontur. I skjærgården er sjøen eneste ferdselsalternativ. Vel så karakteristisk, men ikke så omtalt, er regionens fjorder, som med sine smale sjøflater omgitt av lave åser, mange steder trenger lenger inn i fastlandet. I disse ligger ofte byer og tettsteder, og befolkningen her bruker fjordene som ferdselsåre til den mer attraktive skjærgården utafor. I <i>Aust-Agder</i> er store sund mellom fastland og store øyer et særpreg, og gir her en lun indre lei langs etter fastlandet. Et regionalt særtrekk er et lavt skille mellom flo og fjære, og som her bare er ca. 30 cm høyt. Også i kystens bakland er vann viktig i form av mange tjern og grunnfjellsjøer omgitt av et ofte karrig skoglandskap, eller som næringsrike innsjøer i jordbrukslandskap. Enkelte store elver finnes, og drenerer her via større elvedaler ned til kysten. Enkelte av elvene har store brakkvannsdeltaer.	**/**
VEGETASJON * "beste" klima i Norge * eike- og bøkeskoger + rester av lynchhei * kraftig tilgroing	Klimatisk sett er regionen blant de gunstigste i landet, med høy årsmiddeltemperatur og mange soldager. Dette ses bl.a ved at regionen fra <i>Fevik</i> og vestover er del av den tempererte edellauvskogssonen (nemoral sone), som er en nordlig utløper av det Europeiske lauvskogsbeltet. Flere varmekjære treslag er skogdannende, bl.a. eik, bok, ask og lind. På skrinne bergkoller og fjell dominerer furu, mens i østre deler er gran- og blandingskog vanlig i senkninger og skogslirer med godt jordsmonn. I ytre del av skjærgården, særlig i <i>Vest-Agder</i> , fins en smal stripe av vegetasjonsregionen kystseksjonens lavlandsbelte. Her er landskapet ofte dominert av myr og kystlynghei. Sistnevnte er del av den atlantiske kystlyngheia, men er nå nærmest forsvunnet pga. opphør av beite og brenning. Kraftig gjengroing av nedlagt kulturmark er forøvrig utbredt i hele regionen.	***
JORDBRUKSMARK * småbruksstruktur * Vestfold; storskala * 22 % ute av drift * opphør av beite, kraftig gjengroing	Landformene skaper grunnlag for små og flikete dyrkingsareal, og jordbruket preges derfor ofte av en overveiende småbruksstruktur. Totalt er ca. 235 000 dekar dyrka mark registrert i regionen. Av det drives vel 114 500 da (49 %) av egne eiere, mens 67 300 da er leid jord (29 %). Mange steder har jordbruket hatt sterk tilbakegang, og en mengde fiskebonde- og oygårdsbruk langs fjorder og i skjærgård, + små skogsgårder i indre deler, er nedlagt. Totalt er ca. 53 200 da dyrka mark ute av drift (22 %). Husdyrholdet har hatt stor tilbakegang, og her er ca. 10 000 storfe og 15 000 sau ujevnt fordelt i regionen. Beite i gårdsnær utmark har ofte opphørt, noe som gjør at mange steder gror kraftig til. Det meste av hevdholdt produksjonsareal ligger i <i>Vestfold</i> , og jordbruket her er atskillig mer intensivt. Her ses store sammenhengende flater med korn, potet, bær og grønnsaker. I hele regionen dyrkes det korn på 51 % av hevdholdt areal, men også grasfôr (31 %), potet (6 %) og grønnsaker (5 %) kan stedvis dominere.	-/**

¹ Underregionene er: 01.1 Ytre Oslofjord, 01.2 Jordbruksbygdene på yttersida av *Raet*, 01.3 Grenlandsfjorden, 04.1 Sørlandskysten og 01.5 Lyngdalsfjordane.

BEBYGGELSE OG TEKNISKE-ANLEGG * en av landets mest utbygde regioner * los-, fiskebonde- & øygårdsbruk, fyr, uthavner og hvite byer	Bosettingen har kontinuitet fra forhistorisk tid, og gravrøyser fra bronse- og jernalder ligger ofte strategisk langs kystleia. Dagens bebyggelsen er tettest i ytre del av Oslofjorden, samt langsetter Agderkysten. Større byer- og tettsteder ses ofte langs fjordløp eller ved store elveutløp. Byene har ofte bakgrunn fra trelasteksport, handel, sjøfart, hvalfangst og/eller industri, og eldre arkitektur fra ulike tidsepoker er ofte godt bevart. Dette gjelder særlig Sørlandsbyene, men også mindre tettsteder og uthavner. Mye av de siste tiåras boligutvikling har skjedd rundt bykjernene, ofte på skrinne knauser og koller i byenes bakland eller langs fjordløp, mot skjærgård eller større sund. En enorm framvekst av fritidshus har gjort at attraktive strandtyper og store deler av skjærgårdens bakland er nedbygd og privatisert. Tilgjengeligheten til strandlinja er de fleste steder dårlig. På Sørlandet trekker hovedveier i kystens bakland med seg kjøpesentra, service- og industrietableringer, og flere bykjerner har stagnert.	**
LANDSKAPSKARAKTER * langstrakt og svært variet region * kyst og skjærgårds- preg viktig for avgrensning, sammen med klima og landformer * fra hav til skog * ytre skjærgård goldt og værhardt, snau vegetasjon * lite bebyggelse, urørte områder, skjærgårdspark * fyrtårn, losbruk * indre skjærgård * landets mest utbygde rekreasjonsområde * småbåtparadis * enorm utbygging * uthavner, øygårder * omfattende tilgroing av gml. inn-/utmark * lite tilgjengelig og veldig privatisert * stor øyer og fjorder * byer og tettsteder * et av landets mest folketette områder * enormt arealpress langs kystlinja * enkelte større områder med bratte og til dels urørte fjordlier * jordbrukslandskap * mellom sjø og skog * Sørlandet; småskala, mye nedlegging/gjengroing * Vestfold; Storskala og intensiv drift. Stort press på verdifull jord * skoglandskap	Regionen strekker seg fra svenskegrensen til <i>Hidra</i> i <i>Vest-Agder</i>. Regionens landskap varierer, men kan i grove trekk deles i noen få hovedtyper; ytre skjærgård, indre skjærgård, storsund og fjordløp, samt et bakenforliggende jordbruks- og skoglandskap. Selv om kysten, dvs møtet mellom sjø og land, ofte brukes som et billedelig kjennetegn på regionen, så er avgrensingen vel så mye tuftet på klima, landformer og løsmasser. Store deler av regionen mangler nemlig nærkontakt med sjøen, men mange oppstikkende bergknauser og leiravsetninger viser at skjærgården her har gått på land. Også det gunstige klimaet er av betydning for avgrensingen, bl.a pga. et varmekjært planteliv som i Norge kun finnes her. Dette gjelder særlig for deler av <i>Sørlandet</i> hvor ulike eike- og edellauvskoger i regionens bakland er et særtrekk. I den aller ytterste skjærgården preges landskapet av værhard beliggenhet. Her dominerer glattskurte svaberg og bergkoller, mens vegetasjonen helst består av lyng- og grashei. Småtrær og lauvkjerr ses kun i lune forsenkninger. Her finnes også enkelte flekker av den tidligere svært så utbredte atlantiske kystlyngheia. Det er en kulturmarkstype som i dag forsvinner fra regionen. Spesielle kulturmiljøer er værutsatte fyr og eldre los- eller fiskebondebruk. Fritidsbebyggelse fins det lite av. De ytre skjærgårdsdeler utgjør regionens "urørte" naturområder. Her ligger det meste av regionens skjærgårdspark, og flere fredede fugleskjær har status som naturreservat. Regionens indre skjærgårdslandskap er landets mest utbygde rekreasjonsområde. Dette er først og fremst småbåteienes paradisi. For blant et virvar av øyer og holmer skaper sund og kiler utallige farbare vannveier. Ved siden av sjøen og de mange småformene, er det særlig bebyggelse som preger den indre skjærgården. Her finnes hus, hytter eller buer på nesten hver en øy og holme, og det aller meste av den indre skjærgården er privatisert. Av kulturmiljøer framheves gamle uthavner og enkelte tradisjonelt drevne øygårdsbruk. Omfattende gjengroing eller forsumping av tidligere innmark, utmark og lynghei har endret skjærgårdslandskapet betydelig de siste 50 åra. Beitedyra har forsvunnet, og kratt og skog har fritt fått etablere seg. I stadig økende omfang preger derfor også lauvkjerr og skog den indre skjærgården, med furu på skrinne bergkoller og frodig edellauvskog i bergskorter og senkninger. Kombinasjonen av tette kjerr, private stier/eiendommer gjør at småøyenes "innland" ofte er lite tilgjengelig. På store landnære øyer, halvøyer og fjordløp ligger regionens boligområder, tettsteder og byer. Selv om denne delen av regionen er forholdsvis smal, innehar den likevel en av landets mest folketette områder. Langs de tettstedsnære deler av kystlinja er det et enormt utbyggingspress, og det meste av strandlinja og de nærmeste landarealene er nedbygd. I større tettsteder og byer ligger også en del sjøtilknytt småindustri langs sjøen. Spesielle kulturmiljøer er eldre trehusbebyggelse, regionens hvite byer. Til tross for stort arealpress finnes det også her enkelte større ubebygde områder. Det gjelder særlig langs fjordammer med bratte storforma fjordsider. Her mangler ofte vei og områdene er vanskelig å ferdes i. Slike fjordsider er lite attraktive i rekreasjonssammenheng, og danner derfor store urørte naturområder. Regionens jordbrukslandskap danner de fleste steder en overgang mellom kysten og skoglandskapet innenfor. De fleste steder på Sørlandet ses dyrka mark som langsmale teiger innunder lave bergdrag, beiter i raviner eller som åpne eng- og åkerflater i større forsenkninger. I de kystnære områdene er mange småbruk nedlagt, med nedbygging og gjengroing som konsekvens. I Vestfold ligger regionens største og beste jordbruksarealer, og den romlige skalaen er ofte større og videre. Jordbruksområdene her ligger stort sett på løsmassene fra den store morenen <i>Raet</i>, eller på elveavsetninger nederst i vassdragene. Her produseres korn og tidlige grønnsaker. Det er også i disse jordbruksområdene at befolkningspresset er størst og hvor fylkets byer ligger. Presset er derfor ekstra stort på den, i nasjonal sammenheng, særdeles verdifulle dyrka marka. I avgrensning mot tilstøtende regioner, men også på halvøyer og rundt større jordbruksområder, finnes store skogsområder. Her vokser samtlige norske treslag, men furu, gran, bjørk, osp og eik dominerer. I slike områder ligger regionens skogsgårder, ofte som spredte enkeltgårder. En stor bygningsmasse viser ofte gårdenes tilknytning til skogen. Svært mange mindre bruk er nedlagt	

	LANDSKAPSREGION 5 SKOG- OG HEIBYGDENE PÅ SØRLANDET Landskapsregionen består av 5 underregioner ¹	BE- TYD- NING ***
LANDSKAPETS HOVEDFORM * grunnfjellsområder * i øst; store åsdrag * mot vest; lavere åser og småkupert hei * spredte U-daler	Regionen strekker seg fra <i>Nordsjøvassdraget</i> i øst til <i>Sirdalsvannet</i> i vest, og ligger nærmest i sin helhet i et grunnfjellsområde med mest næringsfattige bergarter. I østre regiondeler dominerer enkeltstående store åser eller mer sammenhengende større åsdrag. Fra de midtre deler og vestover blir relieffet noe mindre, med lavere åser og småkupert heilandskaper. Overgangen er likevel ikke markant. Inne blant disse hovedformene finnes utallige store og små sprekkedaler. En svært stor del av disse har en sørvest-nordøstlig retning, men her finnes også en mengde sprekkedaler som brått krysser disse igjen i alle mulige retninger. Dette er særlig vanlig i regionens større sammenhengende åslandskaper, som ofte har et orienteringsmessig kaotisk preg. Spredt gjennom regionen finnes innilertid også flere U-formede daldrag, med en mer typisk nord-sørgående retning. Disse markante daldragene utgjør ofte regionens hovedakser og orienteringspunkt.	***
LANDSKAPETS SMÅFORMER * utallige bergkoller * skinn jord/bart fjell * morene i senkninger * elveavsetninger * mest kjent; <i>Raet</i> * mot kysten, noe leire	Mest iøynefallende av regionens småformer er utallige bergkoller og åssider som hever seg over dalbunnene, og hindrer utsyn lenger enn fram til neste kolle eller dalsving. De små og oppstikkende terrengformene framstår ofte som karrige, og knudrete bergflater og bart fjell er vanlig å se. Regionens dalbunner varierer fra smale og forgreinete i åslandskapenes "kaotisk" beliggende sprekkedaler, til middels bred i de mer orienteringsvennlige U-dalene lenger vest. Umiddelbart kan regionen virke fattige på løsmasser, men nede i større forsinkinger, dolper og søkk finnes ofte mektigere morenedekker. Langs de største elvene ses gjerne godt sortert elvesand eller grovere brelvavsetninger. Mange steder er særlig førstnevnte oppdyrket. Regionens mest kjente og navngitte "småform" er moreneryggen <i>Raet</i> , som breisen skjøv foran seg i sin siste store framrykning for ca. 11 000 år siden. I regionen ligger den som et lavt og nær sammenhengende åsdrag. I tilknytning til <i>Raet</i> fins en del løsmasser, både morener og leiravsetninger. Noe av de samme løsmassene ses også rundt <i>Cjerstad</i> og i <i>Telemark</i> , dvs områder under marin grense. I sprekkedalene er urer og steinblokker vanlig.	***
VANN OG VASSDRAG * mange skogsvann * små vannforekomster i små landsk.rom * idyller i skoglandsk. * store flikete vann * U-daler; rolige elver	Karakteristisk er mange små skogsvann, som ofte ligger avgrenset og stengt mellom lave bergkoller og åsdrag. Ser man regionen i fugleperspektiv ser ikke vannene ut til å prege regionen annet enn i enkeltområder. Dette er likevel en viktig faktor, da regionen i store trekk er bygd opp av en mengde små, lett avgrensbare landskapsrom. Fordi det ofte er fjellbenker og bergkoller som danner vegger og terskler i disse landskapsrommene, er det også vanlig at det fins enten et vann, et lite skogstjerne, myrpytter, bekk eller ei elv innenfor disse avgrensningene. Om slike vannforekomster <i>ikke</i> nødvendigvis dekker store areal, eller alltid er like synlig fra gjennomfartsveiene, så er de likevel svært viktige biologiske og visuelle innslag i skoglandskapet. I regionen ses også en rekke middelsstore og store vann. Typisk for disse er en flikete vannkontur, hvor vannet ofte følger en brattskrent eller en svabergkantet strandlinje. I de større U-dalene renner som oftest stilleflytende elver. Pga. den næringsfattige berggrunnen er mange småvann og vassdrag sterkt preget av forsuring.	**/**
VEGETASJON * furuskog dominerer * blandingsskog med bjørk og eik (kysten) * gran naturlig i øst, plantinger i vest * myr og skogløs hei	Klimatet er suboseanisk-oseanisk og nedbørsmengden øker mot vest. Regionen har forholdsvis mye myr, som også øker i omfang mot vest. Barskogen er regionens kjenne-merke, og særlig er furuskogen dominerende. Karrig, tynt jorddekke favoriserer furua, og den ses ofte i mosaikk med bart fjell. At furua dekker åsdrag og koller gjør at den, mer enn grana, også oftere står i silhuett. De fleste steder ses grana spredt i nedre deler av større hellinger, eller i søkk og senkninger med dypere jordlag. Rein granskog kan stedvis også dominere. Grana vokser naturlig til <i>Vennesla</i> og <i>Iveland</i> kommuner, mens lenger vest ses mange steder omfattende granplantinger. Lauvtreinnslaget er mange steder stort, og særlig bjørk (nærmere kysten også eik) preger slike blandingsskoger. Mens det er sammenhengende skog lenger øst, har <i>Vest-Agder</i> også større innslag av skogløs hei. Her dominerer fattig lyngvegetasjon, myr, vier- og bjoerkekjerr.	***
JORDBRUKSMARK * spredt beligenhet, * enkeltvis/smågrend-er, små landskapsrom * grasfôr, storfe & sau	I skoglandskapet ligger gårdene enkelt- eller grendevis i små, lukkede landskapsrom. Innmarka kan ofte ses spredt i flere teiger. Mindre bygdesentra og mellomskalerte jordbrukslandskaper er lokalisert til hoveddaler og langsetter <i>Raet</i> . Her er totalt ca. 259 650 dekar dyrka mark. Grasproduksjon dominerer (86 %). Her er kun litt korn (6 %) og potet/grønnsaker (2,5 %). Storfehold er utbredt (totalt 23 700 kyr), og enkelte steder ses store fellesbeiter. Saueholdet har 56 200 dyr på utmarksbeite. Her er også noe hest (ca.	- / *

¹ Underregionene er; 5.1 Kystnære jordbruksbygder i Aust-Agder 5.2 Skog- og heibygder i Vest-Agder, 05.3 Knabendalen, 5.4 Åseral og 5.5 Skog- og heibygdene på Sørlandet og i Telemark.

* 22 % ute av drift * nedlagte heiegårder	750 stk). Jordbrukseiendommene har jevnt over lite innmark og driften er mange steder i sterk tilbakegang. Det gjelder særlig mindre skogsgårder med avsides beliggenhet. Om lag 111 670 da (43 %) av registrert dyrka areal drives av egne eiere, mens ca. 89 900 da (35 %) er leid jord. Hele 58 100 da (22 %) av registrert dyrka mark er ute av drift. Mye av dette er marginal eller vassjuk innmark, men her inngår og mange små og spredte skogs- og heiegårder som ble nedlagt i løpet av 1900-tallet. Kulturmarkstypene (slått og beiter) er ofte artsfattige. Stedvis ses spor etter tidligere lauving.	
BEBYGGELSE OG TEKNISKE-ANLEGG * spor etter tidl. bosett. * spredtbygd, tynt befolket, flest i dalene * variert byggeskikk * fra små beskjedne bruk til "skogsgods" * sagbruk & gruvedrift * kronglete veinett	Regionen, og særlig heitraktene, har mange minner etter tidligere bosetting. Jordbruksbosettingen har røtter tilbake til jernalder og vikingtid. Her er både fomminnefelt, gravhauger og spor etter ødegårder fra folkevandringstid og fram til 1900. Regionen har alltid vært spredtbygd og tynt befolket, med mest bebyggelse i de store dalførene. Byggeskikken varierer. I <i>Agder</i> viser eldre bygningsmasse typiske sørlandske trekk. Her er både den "Mandalske Stueform" og 1800-tallets typehus, "4-vinduers-huset" i senempire eller sveitserstil, fortsatt vanlig. Skogsgårdene i <i>Telemark</i> har mer typisk "Østland-karakter". Arbeiderboliger knyttet til skogbruk, jernverk og gruvedrift har enkelte steder vært utbredt. Husa på regionens gårdstun framstår ofte fra mellomstore til nøktemt små, og særlig de minste kan ofte danne beskjedne blikkfang. Med sin sterke tilknytning til skogens ressurser har regionen også flere store og ruvende gårdskompleks. Nyere typehus har ikke etablert seg like sterkt på regionens gårder som man ser i mer typiske pressregioner, men også her er tendensen økende. Moderne typehus preger til gjengjeld mange boligstrøk i regionens få og spredte tettsteder. Her er ellers flere sagbruk og treforedlingsindustri. Minner etter ulike typer gruvedrift fins flere steder. Veinettet følger ofte hoved- og sprekkedalene på en kronglete ferd fra bygd til bygd.	*
LANDSKAPSKARAKTER * bærskogen karaktersetter regionen * avviker øvrige skog reg. pga. mer oppsprukne landformer * blåne-blåne landsk. * "rotete" åstereng og korte sprekkedaler * lengre hoveddaler; = orienteringsaksler * hyppige overganger mellom landsk.rom * variert, men dog noe ensformig/tungt * veier fra bygdelag til bygdelag * hus og innmark ofte godt synlig; kjærkomne lysninger * skog, dalsider beklemmende rundt * lysåpne/glisne overganger mellom eng og skog = tilgrodd * småbruk; vanligst - beskjedne gårdstun * enkelte store gårder; stor bygningsmasse * nedlegg. & fraflytt.; jevn tilbakegang * unik vassdragsnatur * 4 nasj.verdfl. kultl.sk.	Regionen mangler det storslagne, men er rik på idyller. Bærskogen er det fremste kjennetegnet, og karaktersetter samtlige av regionens landskaps typer. Enten i total dominans i store sammenhengende skoglandskap, eller som markant innramming rundt vann eller småskala innmark. Sammenlignet med de andre av Norges store bærskogsdominerte landskapsregioner, så avviker <i>Skog- og heibydene på Sørlandet</i> først og fremst med sin blanding av åsenes oppsprukne bergkoll- og sprekkedalstopografi og enkelte store daldrag. Rusler man en sein sommerkveld opp på toppen av et landskapsroms høyeste bergkoll/åskam, får man mange steder et godt inntrykk av hvor grovt oppsprukket landoverflaten egentlig er. Her oppe, hevet over omkringliggende koller og åser, gis ofte storslagne utsyn over et lavt, bølgende blåne-bak-blåne-landskap. Få, om noen regioner kan så ofte vise fram så mange skogsblåner på rekke, og "stedshentydningen" <i>"bortenfor berg og nord for blåne"</i> har følgelig liten mening her. Mest slående oppleves likevel det "rotete" terrengpreget ved krysskjøring gjennom regionen. Veiene slynger seg her ofte gjennom korte, smale skogsdaler eller over smååser og mellomstore høydedrag. Særlig nede i sprekkedalene er siktstrekningene ofte korte, og her åpner nye små landskapsrom seg bak hver en stor bergkoll. I vest har regionen flere store og atskillig mer langstrakte dalfører som fører ned mot kysten. De nyttes gjerne som geografiske orienteringsaksler for folk uten kjennskap til regionens spredte innsjøer, vann, bygder og sidedaler. Svingete veier, tett omkranset av bær- og blandingsskog, gir hyppige overganger mellom mange små landskapsrom. Men, til tross for innslag av nakne bergflå, myr, våtmarker, vann og elver, gir likevel skogen og de gjentakende landformene regionen et noe ensformig preg. De fleste av veiene slynger seg på gammelmåten fra bygd til bygd. Dette gjør både eng, tun og øvrig bebyggelse bedre synlig fra gjennomfartsveiene. Spredte jordbruksområder med enten enkeltbruk, par-tre gårder eller mellomstore grender danner kjærkomne lysninger i skoglandskapet. Men både skogen og dalsidene står ofte tett og beklemmende rundt. En mildere overgang mellom eng og skog forsvant da tidligere skrapslåtter og gårdsnære beiter ble nedlagt og grodde igjen med lauv. For de fleste bygder betyr skogen mer enn jordbruket, og skogsdrift preger både næringsliv, bosetting og kulturmiljøer. Der det er storskog er det også ofte store eiendommer, og stedvis kan det være langt mellom folk - både i kilometer og bygningsmasse. Små bruk med små bygninger og liten eiendom er vanligst, mens noen gods og storgårder med staselige hovedhus, stabbur og låve, ligger mer spredt. I typiske jordbruksbygder er forskjellene mindre, og gårdstuna mer like. Nedlegging/fracflytting har allerede over lengre tid preget perifer deler av regionen. Særlig i heio-mrådene. Regionalt sett er jordbruket inne i en jevn fase av tilbakegang. Både fordi nedlagte gårder gror igjen og ved at stadig mer marginal innmark/beiter på særlig leid innmark går ut av drift. Dersom nedlegging/fracflytting av regionens mange småbruk og grender øker ytterligere, vil også landskapet bli fattigere på både inntrykk og muligheter. For en region, som bl.a. huser noe av Norges mest familievennlige vassdragsnatur, vil en slik svekkelse av infrastruktur, kulturmangfold og menneskelige ressurser også forringe mulighetene på landskapsbasert turisme. <i>Nasjonalt verdifulle kulturlandskap: 4 omr. Kvistli (Vegårshei), Melds og Eigelands verk (Gjerstad) og Tveiteraet (Birkenes). Nasjonalparker; ingen. Store urørte naturområder; ingen (veier/kraftutb.).</i>	

	LANDSKAPSREGION 19 JÆREN OG LISTA Regionen består av tre underregioner ¹	BE- TYD- NING ***
LANDSKAPETS HOVEDFORM * <i>kyst</i> ; land + hav * <i>lågland</i> ; sletteland flatt, svakt bølgende * <i>høgland</i> ; mer kupert	Både <i>Jæren</i> og <i>Lista</i> kan deles i tre ulike hovedtyper av landskap; <i>Kyst, lågland og høgland</i> . For å inkludere begge de to geografiske områdene brukes her kun disse begrepene. Med <i>kyst</i> menes de landskaper som ligger i møtet mellom hav og land, uavhengig om det er sand-, rullesteinsstrender eller fjellkyst. <i>Låglandet</i> består av et flatt eller svakt bølgende morenebakketerreng. Sammen med <i>kysten</i> utgjør disse flate områdene landets eneste store morenebakketerreng som vender direkte ut mot storhavet. På <i>Jæren</i> danner dette låglandet Norges største lavlandsslette. På <i>nord-Jæren</i> er terrenget noe mer småknudret med flere oppstikkende fjellknauser i løsmaterialet. Her utgjør fjellknausene starten på strandflata nordover i Norge. I <i>høglandet</i> er løsmassedekket betydelig mindre og her preger oppstikkende nakne, grå bergkoller og sva landskapet. Relieffet er mer kupert og landformen langt mer oppskåret.	***
LANDSKAPETS SMÅFORMER * <i>kyst</i> ; rullestein- & sandstrand * <i>lågland</i> ; blokkrik morene + havleire * mer bart fjell i nord * <i>høglandet</i> ; morene & nakne bergkoller	I nordre del av <i>Låg-Jæren</i> ses ofte bart fjell, enten flate berg og sva eller oppstikkende fjellknauser. Mellom fjellknausene ligger morenemasser av sand og aur, og gir landskapet et egenartet <i>jærsk</i> preg. Berget er skifrig, og flere steder sterkt vitret. Kystlinjen på <i>nord-Jæren</i> er ikke særlig "jærsk", dvs her fins mer fjellkyst + at <i>Hafsfjorden</i> skjærer seg inn i landet. Sørover domineres løsmassene stedvis av en svært blokkrik overflate. Her ses bart fjell kun stedvis i knauser og sva, mens kystlinja utelukkende har sand og rullesteinsstrender. Bak strendene fins mindre områder med sanddyner og myr. Lengst i sør er <i>Jæren</i> flatest. Her fins kun små bakker og forhøyninger, og her mangler fjell i dagen. <i>Høg-Jæren</i> er også et bølgende morenelandskap, men skilles fra <i>Låg-Jæren</i> ved ca 120 m o.h. Også her ses en svært blokkrik morene, men særpreget er likevel de mange knudrete bergkoller og høydedrag. <i>Lista</i> har samme småformer som <i>Jæren</i> , men ligner stedvis kanskje mest på <i>Jærens</i> midtre og søndre deler. Kystlinja består også her av lange sand- og rullesteinsstrender med sanddyner liggende langs kysten. I høyreliggende deler fins også her blokkrik morene og glattskurte bergkoller.	***
HAV OG VASSDRAG * <i>kyst</i> ; åpent hav, vide utsyn & bølger * <i>lågland</i> ; nærings- rik vann & bekker * <i>høgland</i> ; mange vann- kontraster	Her er tre hovedtyper av landskap; <i>kyst, lågland og høgland</i> . Langs <i>kysten</i> dominerer havet og karaktersetter regionen. Landskapstypen kalles <i>åpent hav fra fastland</i> . Karakteristisk er utsyn mot åpent hav, høy himmel og et lavt bakland med lett tilgang til sjøen. I regionen består strandlinja mest av sandstrender og rullesteinsstrand, stedvis oppstykket av fjellkyst. Holmer og skjær fins nesten ikke, og bølger som slår mot land er en konstant faktor i kystlandskapet. I <i>låglandsdelen</i> finnes noen små og middels store vann. Da de omkranses av intensivt drevne jordbruksareal, er de svært næringsrike. Her renner også en del bekker gjennom åpne eng-, åker- og beiteareal. Et stort husdyrhold har ført til eutrofiering av vann og vassdrag. Vannkvaliteten er dårlig og ofte betydelig forurenset. I <i>høglandsdelen</i> preger mange små og mellomstore vann landskapet. Med beliggenhet i små søkk eller større senkninger, er de kontrastfulle blikkfang mot nakne koller, snau hei, lauvskog, beiter og dyrka mark. Her finnes også mange bekker.	***
VEGETASJON * nitrofile forposter * sanddynevegetasjon * lauv i kant & tun * hager & grøntanlegg * leskjemmer * beiter & bjørkeskog * lynghei & plantefelt	Overfor bølgeskvalpet danner nitrofile plantesamfunn forposter på stranda. På sandstrand eller i sanddyner dominerer arter som strandrug, marehalm og strandkveke. Turgåere og badegjester kan slite hardt på sanddynenes vegetasjon, og for å binde sanddynene er det plantet inn marehalm og buskfuur. I åpne jordbruksområder ses lauvtrær helst som lave kjerr, høyreiste kanter, eller rundt tun. Også hager og grøntanlegg i byer og tettsteder utgjør betydelige grønnstrukturer. Stedvis ses leskjemmer, både av bar- og lauvtrær. I noen områder, særlig i <i>høglandet</i> fins åpne beitebakker og glisne bjørkehageskoger. Større sammenhengende, og ikke beitepåvirka, skogsområder fins nesten ikke. I <i>høglandet</i> er torvmyrer fortsatt vanlig, mens de helst er oppdyrka på <i>låglandet</i> . Fortsatt har deler av <i>Høg-Jæren</i> områder med kystlynghei, men de er i sterk tilbakegang pga gjengroing eller gjødsling. Før hadde regionen lite skog, men de siste tiåra er mange teiger (særlig i høyreliggende strøk) plantet med barskog. De danner rektangulære innslag i et ellers flatt eller mellomkupert åpent landskap.	**
JORDBRUKSMARK * <i>lågland</i> ; sammenhengende jordbruk * <i>høgland</i> ; mer spredt * nydyrking, gjerder	Midtre og søndre deler av <i>låglandet</i> er nærmest sammenhengende jordbruksland, og oppstykket kun av byer og tettsteder. I <i>høglandet</i> ligger gårdene mer spredt, og avgrenses oftere av karrige bergstrukturer. I regionen ble store arealer oppdyrket i 30-årene, og dagens visuelle kulturlandskap er derfor ganske så ungt. De mest synlige sporene etter nybrottsarbeidet er utallige steingjerder. Regionen har totalt ca 375 000 da. dyrka mark, noe som dekker om lag 20 % av <i>hele</i> regionen. I de mest kultiverte områdene er andelen jordbruksmark selvsagt langt høyere. 77 % av hevdholdt jord drives av egne	***

¹ Underregionene er; 19.1 Låg-Jæren, 19.2 Høg-Jæren og 19.3 Lista.

* grasfôrprod. domin. * tetteste husdyrhold * <i>lågland</i>; lite utmark * <i>høgland</i>; grasheier	eiere, mens 20 % er leid jord. Kun 3 % av all registrert jord er tatt ut av drift, dvs. den laveste andelen i landet. Til tross for regionens gode matjord er det grasfôr til slått og kulturbeite som dominerer arealbruken (71 %). Korn dekker vel 10 % av dyrka marka og potet ca 3 %. Resten er fordelt på et bredt spekter av spesialproduksjoner. Grasfôr-arealene står i relasjon til regionens høye husdyrtall. Totalt finnes ca. 88 500 storfe. Her er også mye gris (ca 125 000 dyr) og en del sau (ca 26 500 dyr). I <i>låglandet</i> ses homogene eng, åker og beiter om hverandre. Mange gårder mangler, eller har ikke nok utmark til beite. På <i>Høg-Jæren</i> har utmarka kun stedvis bevart et visst lyngheipreg, men det meste er gjødsla til grasrikere hei. Også gjengroing eller tilplantinger er vanlig å se.	**/**
BEBYGGELSE OG TEKNISKE-ANLEGG * gårdsbebyggelse preger regionen * moderne bygninger * lite tradisjonell bebyggelse på Jæren * mer trad. på Lista * mange tettsteder, sterk urban vekst * nedbygg. j.b. areal	Gårdene preger regionens bebyggelse. I <i>låglandet</i> gir flatt lende, åpne jorder og tette eiendomsstrukturer, en lett synlig og nær allesteds nærværende gårdsbebyggelse. Noen eldre bygninger er bevart, men det aller meste er nyere, moderne bygg. Tradisjonell gårdsbebyggelse fins det lite av, og jærhuset er nå nærmest vernet. Tuna ligger gjerne høyt i terrenget, og med store låver og ferdighus ruver gårdsbebyggelsen enda mer enn før. I <i>høglandet</i> er det mindre, og langt mer spredt bosetting. På <i>Lista</i> har tradisjonell bebyggelse ofte nær tilknytning til havet. Her fins mange eldre sjømannshus, både i gamle los- og fiskehavner eller mer spredt langs kysten. "Langhus", en sammenbygning av våningshus og fjøs/låve fins fortsatt å se blant <i>Listas</i> eldre bebyggelse. Ved siden av jordbrukets bygningsmasse preges regionen av utallige steingjerder og rydningsrøyser. I antall dominerer bolighus sterkt. De ligger både i byer, tettsteder og i små, spredte boligfelt. Enkelte steder er nyere bolighus etablert i gamle gårdskjerner (klyngetun), og har da nærmest et landsbypreg. De fleste steder etableres imidlertid nye boligfelt på dyrka mark, først på beiter, men nå senere også på dyrka mark. <i>Nord-Jæren</i> er sterkt urbanisert, med <i>Stavanger</i> og <i>Sola</i> som et industri- og servicesentrum for hele <i>Sørvestlandet</i>. Men også søndre og midtre deler har flere større tettsteder. Olje har erstattet silda, og denne industrien er en katalysator for områdets sterke vekst.	**/**
LANDSKAPS-INNTRYKK * navn betydn.; rand / kant innunder fjell * kyst, låg- & høgland * <i>kyst</i>; sand- og rullesteinstrender, bølger * fjordlinje; by, tettsteder, industri * <i>lågland</i>; oppdyrket * steingjerder * randvegetasjon * moderne gårdstun, store "nye" bygg * Jæren; lite trad. beb. * Lista; mer trad. beb., los- & fiskehavner * Farsund; sørlandsby * mange boligfelt, stort utbygg. press * press på restarealer * tap av kulturminner * tap av naturbiotoper * <i>høgland</i>; > 120 moh * større gårder & tilgang på utm. beiter * grashei, tilgroing & barteplantinger * 4 nasj. kulturlsk. omr.	Både <i>Jæren</i> og <i>Lista</i> har et navnemessig opphav som "en rand eller kant innunder fjell". Betraktes begge områder fra sjøen, ser man at dette "bilde" inneholder tre hovedlandskapstyper; <i>kyst</i>, <i>lågland</i> og <i>høgland</i>. For folk flest er det nok særlig de to første man klarest ser for seg. Mange kunstnere og fotografer har skildret regionens lange sand- og rullesteinsstrender med endeløse bølger som slår inn fra <i>Nordsjøen</i>. Vel så viktig som land og hav ved den lave kyststripa er en høy himmel og vind. Mye vind. Det ytre kystlandet har i ulik grad endret seg, men fortsatt ser man stedvis gamle skipperhus, naust og lær slik de lå for flere tiår siden. På innersiden, dvs langs <i>Gandsfjorden</i> og nordover har det imidlertid skjedd veldig mye. Her smelter i dag storby og tettsteder sammen, og boligfelt, næringsbygg, industri og offshorevirksomhet preger hele fjordlinjen. De få gjenværende jordarealene er under knallhardt press. For vår <i>låglandet</i> på <i>Jæren</i> og <i>Lista</i> et sletteland av myr, sand, aur og stein. I dag er de fleste myr, sand- og grussletter oppdyrka, og morenejordas utallige steiner er nøysomt lagt i lange og smale steingjerder. Steingjerdene, regionens fremste symbol og minnesmerke, skiller beite fra eng, og eiendom fra eiendom. På <i>Jæren</i> ofte med et kvast piggrådgerde oppå. Nydyrking ga velstand, og dermed også utskiftning av gammelt til nytt. Store reisverkslåver/ fjøs og prefabrikkerte/arkitekktagna bolighus dominerer <i>låglandets</i> ofte tettliggende gårder. Eldre gårdsbebyggelse fins det lite av på <i>Jæren</i>, betydelig mer på <i>Lista</i>. Småbølgete terreng og åpne jorder gir ofte innsyn til ruvende tun, men her er også områder der smale kanter med lauv- eller bærtrær både skjuler boligfelt, tun + avgrensner landskapsrom. På <i>Lista</i> fins også flere større plantefelt. Siden <i>Lista</i> er smalere enn <i>Jæren</i>, er inntrykket av det åpne, vide jordbrukslandskapet svakere her. <i>Farsund</i> ligger vestligst i rekken av de hvite <i>Sørlandsbyene</i>. Mer eller mindre sammenhengende boligstrøk preger større områder, særlig på <i>Jæren</i>. Utbyggingspresset på tettstedsnære eller inneklemte jorder er stort. I løpet av de siste tiåra har jordbrukslandskapene gjennomgått en markert endring. En tidligere utbredt arealmosaikk med åkerlapper, skogteiger, myr og anna våtmark, ugjødsla eng og beite er gradvis erstattet av et stadig mer ensartet "silolandskap". Det har gitt tap av mange fornminner, steingjerder og andre av jordbrukets tradisjonelle kulturminner, færre naturbiotoper, uheldige arealinngrep + oppdeling av heiområdene. Mange restareal trues av utbygging, oppdyrking, gjødsling eller tilplanting. <i>Høglandet</i>, som her helst er deler av <i>Høg-Jæren</i>, er et bølgende landskap (> 120 m.o.h) der morenejord veksler med nakne bergknauser og koller. Gårdene er i snitt noe større enn <i>låglandets</i>, og tilgangen på utmarksbeite er bedre. Også her er steingjerder et fremtredende trekk både i inn- og utmark. De gamle lyngheiene utvikles i ulike retninger, fra små, bevarte lynghei fragmenter til godt gjødsla grasheier, tilgroing med einer, buskas og lauvskog eller tilplanting med gran. Ofte følger disse nyere ulike arealbruksmønstrene steingårder i eiendomsgrensene. <i>Nasjonalt verdifulle kulturlandskap</i>; <i>Tjensvoll-Mossige (Time)</i>, <i>Nese-Kattalandsvika (Klepp)</i> og <i>Penne-Jærbergsletta (Farsund)</i>. I tillegg har regionen flere landskapsvern-områder.	**/**